www.madanizhomga.ru

Мәдәни җомга

1995 елның июленнән башлап чыга

№ 34 (1450) 1 сентябрь 2023 ел

Татарстанда язылу индексы – П2355.

БЕЗ СОЦИАЛЬ ЧЕЛТӘРЛӘРДӘ:
madani_zhomga
madanizhomga
madani_zhomga

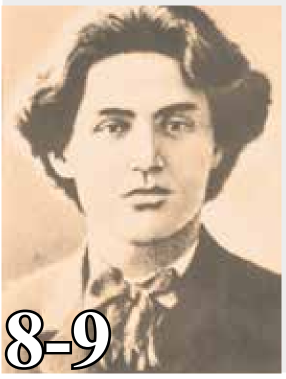

8-9

Үз чорында Тукайның якын дусты, милли әйдәманнарыбызның берсе булган Сәгыйть Рәмиевнең бүген тулысынча диярлек онытыла баруы бик кызганыч.

12-13

Хезмәт юлын Дәрвишләр бистәсендәге техник училищедан һәм ташчы булып эшләүдән башлаган Мирсәет Сөнгатуллин тора-бара дистәгә якын дәүләт сәхнәләрендә җырлап, Россиянең атказанган артисты дәрәҗәсенә лаек була .

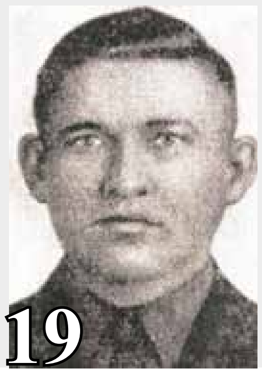

19

Пенза өлкәсендә туган һәм атаклы әдәбиятчы Муса Акъегет нәселеннән чыккан Азис Акъегетовның 26 яшендә Советлар Союзы Герое исеменә лаек булуын бүген бик аз кеше генә белә.

Белем бәйрәме белән!

Әлифбабыз безне әнкәйләр күк Гомер буе бара озатып!..

БЕР ҖӨМЛӘ БЕЛӘН...

- «Вагнер» командасы башлыгы Евгений Пригожин самолеты шартлау сәбәпле, Россия Президенты В.Путин анда һәлак булган 10 кешенең гаиләләре һәм якыннарының кайгысын уртаклашты.
- 25 августта Казан кирмәне каршындагы Җәлил һәйкәле янында фашист гильотинасында җәзалап үтерелгән Кормаш-Җәлилчеләрне искә алу чарасы булып узды.
- Татарстан Рәисе Рөстәм Миңнеханов «Кызыл Кремльдән Ак Кремльгә» мотоузышында катнашты.
- Түбән Каманың Лемаев мәйданында беренче тапкыр «Җәйге китап фестивале» узды.
- 23 август көнне Ставрополье краендагы Пятигорск каласы янында йөк ташый торган «Газель» машинасы юлда велосипед белән баручы 11, 12 һәм 13 яшьлек өч баланы таптатып үтергән.
- «Казан» гаилә үзәге каршында «Татар радиосы»ның туган көненә багышланган концерт уздырылды.
- «Татмедиа» акционерлар берләшмәсендә газета-журналларга язылган әбүнәчеләр арасында бүләкләр уйнатылды һәм төп приз – скутерны Менделеев районында яшәүче, «Мәдәни җомга» газетасын укучы Фәузия Фатыйхова отты.
- Казан үзәгендәге Казан күле буенда һәм Татар бистәсендә унынчы мәртәбә «Печән базары» фестивале шаулап узды.

Мәдәни җомга
1 сентябрь
№34, 2023

БЕЛЕП ТОРЫГЫЗ

1 сентябрь – эстрада җырчысы, РСФСР-ның атказанган, Татарстан Республикасының халык артисты Альберт Нурулла улы Әсәдуллинга 75 яшь (1948).

– Алабуга педагогика институты ачылуга 70 ел (1953).

6 сентябрь – композитор, ТАССРның атказанган сәнгать эшлеклесе Әгъзам (Азантин) Нуретдин улы Фәттах (Фәттахетдинов) ның тууына 100 ел (1923-2013).

7 сентябрь – тарихчы, этнограф, төбәкне өйрәнүче, педагог, җәмәгать эшлеклесе Михаил Николаевич Пинегинның тууына 160 ел (1863–1935).

СЫНАМЫШЛАР

●1 сентябрьдә көньяктан җылы җил иссә, солы уңышы мул булыр, дип фаразлана ●3 сентябрьдә көн аяз булса, шундый матур көннәр тагын 4 атнага сузыла ●5 сентябрьгә кадәр торналар китсә, кыш иртә килә ●Сентябрьдә күк күкрәсә, көз озын һәм җылы була ●Сентябрьдә көннәр аяз торса, кыш салкын була ●Имәндә чикләвек күп булса, кыш салкын килә.

КОЯШ СӘГАТЕ

Бүген кояш **4 сәгать 48 минутта** чыкты, һәм ул **18 сәгать 42 минутта** офык артына күмеләчәк. Көн озынлыгы – **13 сәгать 54 минут.** Алдагы җиде көн дәвамында тәүлекнең якты вакыты **32 минутка** кыскарачак һәм киләсе җомгада, ягъни **8 сентябрьдә 13 сәгать 22 минут** тәшкил итәчәк.

СӘЛАМӘТЛЕК КӨН ДӘ КИРӘК

Сентябрьнең магнитлы авыр көннәрендә хезмәттәшләрегез, якыннарыгыз сәламәтлегенә һәм, әлбәттә, үз-үзегезгә аеруча игътибарлы булыгыз. **Андый көннәрне исегезгә төшерәбез: 6,7 сентябрь.**

* * *

Гадәттә, тулы айдан айның соңгы чирегенә кадәр **(31 август-7 сентябрь)** организм кысылуга бара. Мондый көннәрдә үз-үзеңә физик йөкләмә бирү файдалы.

ҺИҖРИ БУЕНЧА 1445 ЕЛ

Бүген сәфәр аеның 16 нчы көне

ГАЛИМНӘР МӨНБӘРЕ

Рәмзи ВӘЛИЕВ, тарих фәннәре докторы

«ӘЛИФБА»сыз һәм ТЕЛсез

Дөнья аренасында дөньяны чираттагы үзгәртеп кору бара. Бу уңайдан 1917-1918 еллардагы тарих искә алына. Ленин булмаса, әлбәттә, бу үзгәртеп кору башка юлдан китәр һәм аның таркалу юлы Россиягә файдалы булмас иде. «Ленин, Россия империясеннән совет цивилизациясенә күчүне тормышка ашырып, илне Болганчык халәттән чыгарды. Ленинизмның куәте Россия традициясенең Яңа дәвамында булды» (К.Вәлишин. Дәүләт һәм хөкүмәт. «Идел буе йолдызы», 23-31 гыйнвар, 2018 ел)

Үзгәртеп кору процессы белән җитәкченең зирәклеге аның федератив дәүләттә үзбилгеләнешен, шәхес иреген тотрыклылык һәм алга таба уңышлы алга бару гаранты булуында чагыла. Шуңа күрә большевиклар программасына милләтнең үзбилгеләнеше турында Нигезләмә дә кертелгән. Бу лозунг Россия милләтләрен зур көчкә ия икәнлеген исбат итә.

Октябрь инкыйлабына кадәр, хакимиятне яулап алу чорында, Советлар өчен көрәшкә гарәп шрифты белән нәшер ителгән татар газеталары сизелерлек өлеш кертте. Бу газеталарның аудиториясе бик киң иде. Татар гәҗитләре гарәп шрифты белән нәшер ителгән Халыкара яңалыкларны гына түгел, ә милли съездлар һәм төрле оешмалар эшчәнлеге турында күп язды. «Аваз», «Вакыт», «Кызыл байрак», «Идел-Урал өлкәсе», «Корылтай», «Тормыш» һ.б. газеталар зур кызыксыну уята. Алар Казан, Оренбург, Ростов-на-Дону, Пермь, Петроградта нәшер ителә. Бу газеталарның архив материаллары да революцион чорда көрәш картинасын күрсәтергә мөмкинлек бирә. Төп тематика сугыш, эшчеләрнең, крестьяннарның, солдат массаларының хәле, әлбәттә, вакытлыча хөкүмәт һәм аның халыкка каршы сәясәте. Сүз уңаенда, 1907 елда патша хөкүмәте Гарәп шрифтын бетерү юлы белән татар матбугатының көчле үсешенә комачауларга омтыла. Әмма ул чактагы шартларда Россия хакимияте киң җәмәгатьчелек басымы астында чигенергә мәҗбүр була. Бу мәсьәлә яңадан XX гасырның 20 нче еллар уртасында күтәрелә. Гарәп алфавитын латин алфавитына алыштыру мәсьәләсе турында киң фикер алышынды. Мәсәлән, Бакуда 1926 елда фәнни конференция булды, анда әлеге мөһим мәсьәлә аерым, махсус тикшерелде. Конференция эшендә ТССР делегациясе дә катнашты. Делегация язучы Галимҗан Ибраһимов җитәкчелегендә гарәп алфавитын яклады. Ул чакта бу линияне Татарстан хөкүмәте һәм партия оешмасы да хуплады. Делегация әгъзасы, рус филологиясе академигы Галимҗан Шәрәф биредә 8 тапкыр чыгыш ясады. Конференциядән соң махсус монографиясен бастырып чыгарды, әмма ул тыелганнар арасына кертелде. Ә делегация Казанга кайткач, вәзгыять үзәк инициативасы буенча кискен үзгәрде. Гарәп шрифтын бетерү өчен көрәш башланды.

Сталин 1927 елда бер каләм сызуы белән Россиянең барлык мөселман халыкларын гарәп алфавитыннан мәхрүм итте. Сталин массакүләм мәгълүмат чаралары һәм белгечләр таләпләренә карамастан, гарәп алфавитын бетерү турында карар кабул итте. Асылда бу татар халкына каршы корылган сәясәт иде. Бу шартларда да татар интеллигенциясе гарәп алфавитын саклау өчен көрәшне дәвам итте. Беренчеләрдән булып Галимҗан Шәрәф көрәш җәелдерде. 1927 елның 7 маенда ул алфавитны алмаштыру катлаулы эш икәнен аңлатып, үзенен Бакуда ясаган докладын һ.б.ның да фикерен белергә тәкьдим итеп, Сталинга хат юллады.

Хат авторы җавап алдымы? 10 елдан соң алды. 1937 елның мартында Г.Шәрәф кулга алына һәм лагерьга җибәрелә... Мин бу хатны 60 нчы еллар уртасында республикабыз архивларында эшләп таптым, хат авторы белән кызыксындым. Г.Шәрәф Идел һәм Урал буенда милли-азатлык хәрәкәтендә актив катнаша, «Идел-Урал штаты» территориаль автономиясе турындагы докладның авторы булып тора. 1918 елда Сталин чакыруы буенча Мәскәүдә автоном республикаларның декретларын әзерләгән комиссия составында эшли. Әлбәттә, Сталин бу талантлы татар кешесен исендә тота, әмма рәхмәтен 10 елдан соң гына җиткерә. 1937 елның мартында чекист, поп Царевның улы бөтен аның фатирын астын өскә күтәреп тентү ясый...

Гарәп шрифты алфавитын бетерү татар халкын дин тоту ирегеннән мәхрүм итте. Вакыт үзенчәлеге буенча Шәрәф бу хакта яза алмады, ә хәзер мөмкин генә түгел, кирәк тә. Чөнки Иран Президенты Хомейни Горбачевка мөрәҗәгатендә Россиянең барысы да бар, әмма иманы юк, дип язган. Бу җәһәттән магометанлык зур үзгәрешләр кичерде, шул исәптән Лев Толстойның «әлифбасы» булмау шартларында да татар халкы яңадан яңа үрләргә менде. Сталин һәм ликвидаторлар юк. Тарих алга тәгәри.

Татар халкы, чыннан да, бөек халык. XX гасыр башында Кытайда дипломат булып хезмәт иткән Паркер татар халкының бөек тарихын әле 1926 елда ук яза. Китап безгә бары тик 90 еллар башында гына килеп җитте. (Эдуард Паркер. История возникновения великого татарского народа. Таткнигоиздат, 2010.)

И.Сталин милли мәсьәләгә бик тискәре, тенденцион карый. Иң мөһиме, ул К.Мохтаров җитәкчелегендә Татарстан Республикасында 1921-23 елларда суверенитет өчен көрәшкән уң коммунистларга каршы бик күп татар интеллегенциясен куып таратты, лагерьларга куды. Ул Татарстан коммунистлары билгеләгән алга таба үсешнең реаль һәм перспектив алымнарына каршы чыкты.

1921 елда «Кашаф Мохтаров хөкүмәте» татар теле дәүләт теле, дип игълан итә. Хезмәт документлары туган телдә рәсмиләштерелде. Русларның күпчелеге Совнарком чараларын, аерым алганда, икетеллелек кертүне хуплады. Республикада бу территориядә яшәүче халыклар арасында матур климат урнашты. 1922 елның декабрендә ГПУ хезмәткәрләренең берсе республикада вәзгыятьне түбәндәгечә характерлый: «Республикада милли һәм киң массаларда нинди дә булса каршылыклар юк» (ЦГА ИПД РТФ.15, д.494, Л.14об.).

Барлык өлкәләрдә дә яңарту һәм активлык күзәтелә, яхшы эшлекле мөнәсәбәтләр урнаштырыла. Әмма бу хәл үзәкне нык борчый. Үзәк республиканың уңышлы үсеше белән кызыксына һәм тынычлык урнаштыру белән кызыксына. 1924 елда русификаторлык сәясәтен алып барган Сталин 1923 елгы яшерен киңәшмәдә солтангалеевщинаны оештыра, аның нәтиҗәсендә күп кенә кешеләр репрессияләнә. Шулар сәясәтенең берсе Солтангалиев Мирсәет. Ул Сталин ленинизмны дөрес аңламый һәм дөрес сәясәт алып бармый, ди. Киләчәктә безгә бу проблемага янә кайтырга туры киләчәк, дип күрәзалый. Әле дә кайту дәвам итә, әмма милли проблеманың хәл ителгәне юк. Әлбәттә, мондый коммунист Сталинга кирәкми һәм ул аңа тозагын хәрәкәткә китерә. 1923 елның июнендә Мәскәүдә яшертен рәвештә милли проблемалар турында сөйләшү дип, чынлыкта политбюро Мирсәет Солтангаливне тәнкыйть утына тартып, султангаливизмны тудыра. Менә шуннан соң солтангаливчеләрне фаш итү процессы дәвам итә. Татарстан республикасын җитәкләүче уң коммунистлар эштән куыла. Совнарком рәисе Кашаф Мохтаров Мәскәүгә күчереп биш ел узгач эшеннән куыла, аны лагерьга озаталар һәм 1938 атып үтерәләр. Республиканың беренче суверенитет әтисе шулай һәлак булды.

Татарстан икенче суверенитет вакытында дөнья аренасына чыкты һәм шуннан Россия дә, бер генә халык та зыян күрмәде, киресенчә, барысына да ирекләрәк һәм кызыклырак була бара. Төркия һәм башка көнчыгыш илләр белән яхшы мөнәсәбәтләр урнашты. Булачак президентларга бу юнәлештә республикаларга тагын да зуррак мөстәкыйльлек бирү, ягъни тулы тигез хокуклылыкны тәэмин итү дә артык булмас иде. Бу – Россия халыкларының бердәмлек нигезе. Тарихчылар һәм филологларның эшләнмәләре федератив дәүләтнең уңышлы үсеше бердәм һәм атналык юлларда түгел, ә тулы ирек юлларында барганын раслый. Бодуэн Куртене милли азчылыкларның хокукларын яклаучы гына түгел, ә тарихи вакыйгалар барышында, шулай ук географик, икътисади һәм милли шартлар нигезендә барлыкка килгән территорияләр рәвешендә, күпмилләтле дәүләтне урнаштыру моделен дә тәкъдим итә. Бу территорияләр, Бодуэн буенча, икътисади, иҗтимагый һәм мәдәни эшчәнлектә – киң хокукларга, ә төбәкләрдә яшәүче милләтләр бер үк төрле гражданлык хокукларына ия булырга тиеш иде, өстәвенә, «милли азчылыклар» телләре привилегацияләнгән милләтләр телләре белән бер үк хокуклардан файдаланырга тиеш иде.

Мондый җайланмада Бодуэн дәүләтнең тотрыклы Федератив корылуына гарантия күргән, анда үзәк сепаратистик тенденцияләр күренмәс иде, дигән. Шул ук вакытта төп нәтиҗәләрнең берсе буларак ул аерым индивидуумның дини һәм милли үзаңга һәм үзбилгеләнешкә ихтыяр иреген хокукын һичшиксез тануны атады. Дин иреген төрле һөҗүмнәр һәм милли үзбилгеләнеш, Бодуэн буенча, кеше шәхесенең Хокукый дәүләттә абруена каршы җинаять булып тора.

(Дәвамы 4 нчы биттә).

«Глобаль көньяк» авыр формалаша

22-24 август көннәрендә Йоханнесбургта БРИКС илләре (Бразилия, Россия, Һиндстан, Кытай һәм Көньяк Африка Республикасы) лидерларының XV саммиты үтте. Аның темасы «БРИКС һәм Африка – тизләтелгән алга китеш, тотрыклы үсеш һәм инклюзив күпьяклылык хакына хезмәттәшлек» дип билгеләнгән иде. Максаты – геосәяси һәм икътисади өлкәләрдәге хезмәттәшлек хакында фикер алышу. Әлбәттә, саммитка әзерлек зурдан кубып барды. Анда Африка илләреннән 54 лидернын кунак итеп чакырылуы, 40лап илнең БРИКСка әгъза булып керү теләгән белдерүе, 23 илнең рәсми төстә гариза да бирүе, ә бу саммитта 5 кенә ил кабул ителәчәге турында да әйтелде. Доллардан арыну җаен табу һәм яңа уртак валюта булдыру, Бөтендөнья банкына альтернатива рәвешендә Шанхайда ачылган Яңа үсеш банкының эшен җанландыру хакында да күп сөйләнде. Башкалардан аермалы буларак, Россиядән очрашуга, лидер үзе түгел, ә тышкы эшләр министры С.Лавров килгән иде. Президент В.Путин шәхсән бара алмаган, чөнки 17 мартта Гаагадагы Халыкара җинаять суды аны, «Украинаның басып алынган территорияләреннән балаларны Россиягә законсыз депортацияләүдә» гаепләп, кулга алырга ордер биргән иде. Шуңа күрә ул әлеге саммитта онлайн режимда гына катнашты һәм чыгыш та ясады. Аның караве, очрашуда КХР рәисе белән нәрсәдер килеп чыкты кебек. Башта ул анда күренде һәм уртак фотога да төште. Тик, КАР лидеры белән очрашканнан соң, саммитны ачканда һәм бизнес-форумда нигәдер катнашмады. Берни дә аңлатмыйча гына, аның чыгышын сәүдә министры укыды. Ә бу инде, «Глобаль Көньяк»ны формалаштыруга бүген игътибар зур булса да, анда әле нииндидер әчке каршылыклар да булуы турында сөйли.

Очрашуда хөкем сөргән гомуми картинаны күзаллау өчен, инде чыгышларда әйтелгән кайбер фикерләрне дә китерик. Саммитта рәислек иткән КАР президенты Сирил Рамафоса: БРИКС максатларыннан берсе – глобаль финанс институтларын дөнья илләре ихтыяҗларына туры китереп реформалау; Африка XXI гасыр технологияләре өчен кирәкле ресурсларга бай булганга күрә, зур мөмкинлекләр кыйтгасы булып тора, тик ул чимал чыганагы гына булып калырга теләми, аңа реаль продукт җитештерә торган сәнәгать һәм үсештә ыргылыш кирәк; Бразилия президенты Луис Инасиу Лула да Силва: Бразилия исәп-хисап өчен уртак валюта булдыруны хуплый, әмма аңа күчүгә каршы. КХР рәисе Си Цзиньпин: геосәяси хәлләр кыен, дөнья кризис кичерә, бердәнбер юл – хезмәттәшлек һәм интеграция; Кытай хезмәттәшлек вә ачыклык юлын сайлый, ул барлык илләрнең уртак иминлек шарты аларның гомуми үсешен тәэмин итә дип саный, шуңа гомуми иминлек концепциясен булдырырга һәм хезмәттәшлек нигезләре турында килешү дә төзергә тәкъдим итә, БРИКС илләрен исә шул максатларда сәяси хезмәттәшлеккә чакыра; Пекин шулай ук дөньяны демократиягә һәм тоталитаризмга бүлеп карарга ярамавы, ә халыкара мөнәсәбәтләргә килгәндә, аларның бары тик тигезлек һәм гаделлек принципларына таянып кына урнаштырылырга тиешлеге хакында да белдерә.

Ә инде Россиянең глобаль сәясәттәге урынын һәм Украина тирәсендәге реаль хәлләрне дә аңлау өчен, уйлый белгәннәргә РФ президенты В.Путинның пленар сессиядә бу җәһәттән әйткән сүзләрен үз оригиналында, тәрҗемәсез китерү дә җитәдер: «Мы против какой бы то ни было гегемонии, пропагандируемой некоторыми странами своей исключительности и основанной на этом постулате новой политики продолжающегося неоколониализма. Наши действия на Украине продиктованы только одним – положить конец той войне, которая была развязана Западом и их сателлитами на Украине против людей, живущих на Донбассе». Ул шулай ук БРИКС илләре барысы да күпполярлы дөнья формалашуын хуплавы һәм БМО уставына да хөрмәт белән каравы турында белдерде, 2024 елда оешмада РФ рәислек иткән чорда өстенлек бу саммитта кабул ителгән карарларны (оешманы киңәйтү буенча карарны да кертеп) үтәүгә биреләчәге турында әйтте, БРИКСның XVI саммитын 2024 елның октябрендә Казанда үткәрү планы белән уртаклашты һәм оешмага кергән илләрнең спорт командаларын 2024 елның 12-23 июнь көннәрендә Казанда узачак БРИКС уеннарына да чакырды.

Гомумән алганда, XV саммит төп ике мәсьәлә – БРИКС илләренең икътисади үсеше һәм оешманың киңәюе проблемаларын хәл итүгә багышланган дияргә дә була. Кайбер сәяси аналитиклар фикеренчә, Кытай лидеры Си Цзиньпинның бизнес-форумда «югалып» торуы да шул ике мәсьәлә тирәсендә туган каршылыклар белән бәйле булырга мөмкин. Ә бу инде ихтыяҗлар төрлелеге белән бәйле. Күренә ки, «Глобаль Көньяк» авырлык белән формалаша. Шуңа да карамастан, бәхәсле мәсьәләләр буенча уртак фикергә киленгән кебек. Һәрхәлдә, эш нәтиҗәләре буенча декларация кабул ителгән. Оешмага яңа әгъзалар итеп Аргентина, Мисыр, Иран, Берләшкән Гарәп Әмирлекләре һәм Согыд Гарәбстаны чакырылган. Аларның оешмада тулы хокуклы әгъзалыгы 2024 елның 1 гыйнварыннан башланыр, дип көтелә.

Фоат УРАЗАЙ.

Пригожин самолеты шартлау

23 август кич массакүләм мәгълүмат чараларында «Вагнер» хосусый хәрби компаниясе җитәкчесе Евгений Пригожинныкы булган самолет шартлавы турында хәбәр таралды. «База» «Телеграм» каналы язуынча, самолет Мәскәү өлкәсе ягыннан Санкт-Петербургка таба очкан. «Эмбрайер» очкычында 10 кеше: 7 пассажир һәм экипаждан 3 кеше булган. Самолет Тверь өлкәсендә Куженкино торак пункты янында шартлаган һәм җиргә мәтәлеп төшкән. «Самолет очты-очты да шартлады. Шартлау бик көчле булды», – ди видео яздырган вакыйганы күрүчеләрнең берсе. Бу самолет артыннан Пригожинның икенче очкычы да очкан булган, анысы Мәскәү янындагы Остафьево аэропортында калган.

Самолет җиргә төшкән урында 10 кешенең дә мәете табылган. Алар бик нык янган. Кайберсенең кем булуын ачыклау өчен ДНК экспертизасы кирәк булачак. Кайбер мәгълүматлар буенча, бу шартлау теракт була ала. Пилотлар диспетчерларга бернинди гадәти булмаган хәл турында да әйтмәгән. Экспертлар борттагы критик хәл бик тиз үсеш алган булуын әйтә.

Росавиация тикшерү үткәрде, Россия Тикшерү комитеты җинаять эше ачты. Интернет челтәрендә һәлак булучыларның исемлеге дә пәйда булды:

Росавиация мәгълүматлары буенча, һәлакәттә пассажирлардан Сергей Пропустин, Евгений Макарян, Александр Тотмин, Валерий Чекалов, Дмитрий Уткин, Николай Матусеев һәм Евгений Пригожин үлгән. Моннан тыш, һава судносында экипаж командиры Алексей Левшин, икенче пилот Рөстәм Кәримов һәм бортпроводница Кристина Распопованың гомере өзелде. Вафат булганнар арасында иң яше – икенче пилот Рөстәм Кәримов, ул Рязань өлкәсендә туган татар егете, аңа нибары 29 яшь булган.

intertat.tatar.

1 нче биттә – Мәктәпләрдә «Әлифба» бәйрәме. Фото «Татмедиа» фотоархивыннан алынды.

Мөселман яшьләре җыены

Шәһре Болгардагы палаткалы шәһәрчектә XVI Бөтенроссия мөселман яшьләре форумы уздырылды. Ул 21 августта катнашучыларның иң яхшы идея-проектлары ачыклау һәм аларны тормышка ашыру өчен грантлар тапшыру белән тәмамланды. Быелгы форумда Индонезия, Мисыр, Англия, Кыргызстан, Үзбәкстан, Таҗикстаннан һәм Россиядән: Татарстаннан, Кырым, Башкортостан, Кабарда-Балкар (Нальчик), Чувашстан, Пермь крае, Мәскәү, Әстерхан, Владикавказ, Свердловск өлкәләре, Ижау, Йошкар-Ола, Самара, Ханты-Манси шәһәрләреннән катнашучылар бар иде.

Проектларны яклау чарасына эшмәкәрлек, заманча технологияләр, социаль эшчәнлек, ислам икътисады өлкәсендә танылу алган белгечләр чакырылды.

Нәзарәтнең социаль үсеш бүлеге җитәкчесе Айгөл Биктимирова әйтүенчә, форумда катнашучылар берничә көн дәвамында проектларны тормышка ашырырга өйрәнгәннән соң, баштагы 100 катнашучыдан 52 проект сайлап алынган. Алар арасында: интернет, кино, мәгърифәтчелек, инфраструктура, экология, спорт, хәйриячелек белән бәйле булган, шулай ук хатын-кызлар, балалар һәм яшьләр, шәхси үсеш өчен атап эшләнгән проектлар бар .

Финалга исә әлеге 52 проекттан 17се узды, алар дәрәҗәле комиссия – җитди экспертлар каршында якланды. Финалда көч сынашучыларның проектлары актуальлеге, заманчалыгы, көн тәртибендә торган мәсьәләгә җавап бирүе белән аерылып торды: социаль челтәрләр аша яңа гына дин нигезләрен үти башлаучылар белән эш алып бару, хәләл туристик маршрутлар, хәләл һәм хәрам ризыкларның телеграм-боты, балалар өчен палаткаларда лагерьлар оештыру, иске татар язуы буенча онлайн дәресләр уздыру, балалар һәм яшүсмерләр өчен рухи-күңел ачу чаралары үткәрү һ.б.

Коммерциячел булмаган оешмаларга ярдәм итү Ресурс үзәге эксперты, КФУның Инновацион үсеш идарәсе башлыгы Антон Дыганов барлык проектларның да кызыклы булуын, аларның республикакүләм, федераль грант конкурсларында да катнашачагын белдерде. РФ Мөселман эшмәкәрләре ассоциациясе президенты Айдар Шаһимәрданов билгеләгәнчә, бизнесменнар өчен яңа идеяләр кызыклы, эшмәкәрләр киләчәктә тегеяки бу хәләл юнәлешне үстерергә ярдәм итә ала. Ул киләсе елга проектларны яклау чарасын мөселман эшмәкәрләре каршында үткәрү тәкъдимен җиткерде.

РФ Мөселман эшмәкәрләре ассоциациясе грантына балалар өчен палаткалы лагерь (20 мең сум), «Лисан: тел ачкычы» (30 мең сум), «Путеводитель мусульманки» (50 мең сум) проектлары лаек булды. «Амаль» финанс йорты типография хезмәтләре ягыннан «Тепло про тело» проектына булышырга, «INDEEN» проекты партнеры булырга вәгъдә бирде, шулай ук 30 мең сум күләмендә финанс ярдәмен «БлогEtnotur» проектына тапшырды.

«Ханский дом» төзелеш компаниясеннән 50 мең сум күләмендә акчалата бүләккә «ПроНаставник» проекты лаек булды.

XVI Бөтенроссия мөселман яшьләре форумында төп җиңүче булып исә 9-14 яшьлек кызларга җенси тәрбия бирүгә багышланган «Тепло про тело» проекты танылды һәм проект авторлары әлеге идеяне тормышка ашыру өчен 100 мең сум күләмендә Нәзарәт грантын алды. Икенче урынны – «Лисан: тел ачкычы» (иске татар телендә укырга өйрәтү) проекты яулады һәм аны тормышка ашыру өчен Нәзарәттән 80 мең сум күләмендә ярдәм алды. Өченче урынны «БлогEtnotur» проекты белән Уфадан килгән Аиша-Суман Нәбиева яулады һәм Татарстан мөфтиятеннән 60 мең сум, «Амаль» финанс йортыннан 30 мең сум акчалата бүләк алды.

Эльмира СИРАҖИ

«ӘЛИФБА»сыз һәм ТЕЛсез

(Ахыры. Башы 2 нче биттә).

Аның позициясе Г.Шәрәф идеяләренә һәм В.Ленин концепциясенә якын. Әлеге галимнәр фикеренчә, бу принципларны үтәү федератив дәүләтнең тыныч яшәешен тәэмин итә ала. Татарстан ил үсешенең барлык этапларында да аның үсешенә сизелерлек өлеш кертте. 90 нчы елларда ул Идел һәм Урал буенда гына түгел, бөтен Россия буенча тотрыклылыкны саклап калырга ярдәм итте. Беренче булып ТР Конституциясен яздылар. Россия юристларына исә ун ел дәвамында үз Конституциясен язарга туры килде. Россия моның өчен безне суверенитеттан мәхрүм итте, килешүне имзалаудан баш тартты...

Без 1917-1923 елларда гына нормаль яшәдек. 1924 елдан Татарстанга милләт буларак актив һөҗүм башлана. Хәзер, бер гасырдан соң, татар телен юк итүгә курс алдылар. Бу начар идеяне беренче булып кем биргәнен белгелеү бик мөһим. 1917-1918 елларда татар халкы В.Ленин позициясен алга сөрә. Автоном һәм Союз республикаларын төзү зур казаныш булды. 1922 елда авыру Ленин барлык милләтләргә ирек бирү кирәклеге турында яза. Ул милли мәсьәләгә сак һәм игътибарлы килүне таләп итә. Үлеме алдыннан ул яшь Совет Республикасы өчен мөһим булган берничә эш язган. Бу уңайдан аның 1922 елда СССР төзелү белән бәйле эше аерым әһәмияткә ия.

Ленин каты авыру хәлендә дә 1922 елның 30 декабрендә СССР төзү, икенче төрле итеп әйткәндә «автономизация дөрес түгел"дип яза, чөнки СССР дан чыгу өмете буш кәгазь кисәге генә булып кала, ди. Рус бюрократы моңа каршы барысын да эшләячәк һәм совет эшчеләренең күпчелеге шовинизм тарафыннан «чебен сөткә батып үлгән кебек» үтереләчәк, дип яза. Эшче хезмәт ияләреннән гафу үтенеп, «кызганыч, автономия турындагы мәсьәләгә кискен рәвештә катнашмаганмын», ди. Әйе, кызганыч, Ленин барлык милләтләргә тулы ирек бирү мәсьәләсендә соңга калды. Бу тарихи факт. Бу турыда язу чын интернационалист Ленинга гына хас. Ул – Россиянең бердәнбер патриоты һәм интернационалисты.

Хәзер, СССР язмышын булдырмау өчен, Россиядә милли мәсьәләне хәл итү белән соңга калып булмый. Президент һәм хөкүмәт органнарына кече халыкларны рус бюрократларыннан, «хакимиятләрнең милли сәясәте» сөттә чебен кебек батып «үлмәсен өчен», көчләүдән сакларга туры киләчәк. Милли мәсьәлә буенча сәясәт төгәл, аңлаешлы һәм халыклар мәнфәгатенә җавап бирүче булырга тиеш.

Хәзер 1917 ел түгел, әмма милли мәсьәләне хәл итүдән башка икътисади, сәяси һәм мәдәни-белем бирү процессларын уңышлы тормышка ашыру мөмкин түгел. Күп кенә мәсьәләләр 100 ел дәвамында хәл ителмәгән һәм хәзер аларны уңышлы хәл итү өчен бөтен мөмкинлекләр дә бар. Большевик М.Солтангалиев хаклы була, Сталин милли мәсьәләне хәл итми һәм хәтта 100 елдан соң да бу мәсьәләгә яңадан әйләнеп кайтырга туры килә. Сталинның Ленин куелышыннан баш тартуы яңа каршылыклар тудыра.

В.Путинның журналистлар белән очрашуында башка журналистлар белән берләттән милли мәсьәләгә кагылышлы сораулар да яңгырады. Игорь Чугунов: «Россиядә милләтара мөнәсәбәтләр турында закон кайчан кабул ителәчәк?» Ольга Семенова: «Без даими рәвештә күпмилләтле илдә яшибез. Әмма ни өчен милләтчелек үсә?» Мондый сораулар киләчәк милли идеягә кагылышлы иде. Бу сорауларга ул гади җавап бирде: «Россия киләчәккә омтылырга тиеш…» (Советская Россия, 16 декабрь, 2017).

Димәк, киләчәккә омтылу милли мәсьәләне хәл итмичә мөмкин түгел. Милли эшләр буенча федераль агентлык та үз өлешен кертергә тиеш.

Инде милли проблемалар хәл ителгән, бездә проблемалар юк, диючеләр зур хата ясый. Яңадан-яңа проблемалар туып тора, чөнки аның Ленин әйтмешли ике факторы – милләтләрнең тигезлеге юклыгы, ә икенчесе шовинизмның сөттә чебен үтерерлек хәлдә булуы һ.б. Столыпин һәм Сталин тәҗрибәсе яхшы исбат итә: болар барысы да хокукый мәсьәләләр.

Әмма бит үзәктә үсеш закончалыклары, ә кайбер очракларда телләрнең юкка чыгуы турында сорау торырга тиеш. Сүз уңаенда, татар теле юкка чыгучы телләр рәтенә керми, чөнки ул 14 дөнья теле составына кертелгән. Һәрвакытта да рус һәм татар телләрен үстерүнең алга таба да дәвам итүе кирәк. Аларның һәрберсенең үзенчәлекләре бар. Әлбәттә, чит телләр йогынтысы да бардыр. Телләрнең тыныч яшәве – аларның киләчәк үсеше һәм дәүләт нигезләрен – Россия һәм республикаларның суверенитетын ныгыту чыганагы. Акыллы идарә булдырырга тиеш, яхшы яки гади нормаль шартлар өчен, аларны алга таба үстерү һәм ныгыту. Рус һәм татар телләрен үзләштерү исә бары тик файдага гына булачак. Төрле чикләүләр халыкны кузгата һәм мәктәп һәм вузларның, хәтта хөкүмәт органнарының уңышлы эшчәнлегенә комачаулый. Бу кемгә кирәк, рус яки татаргамы? Тел белгечләре моны бик яхшы аңлый һәм телләрне саклау һәм үстерү өчен зур көч куя. Бары тик фәнни нигезләр генә килеп туган проблемаларны ачыкларга һәм уңай хәл итәргә булышачак. Бу бигрәк тә Фән һәм мәгариф министрлыгына кагыла.

Татарстанда үзләрен мәгариф эшенең осталары итеп таныткан педагогларыбыз санап бетергесез: гимназия директорлары Кәүсәрия Хәмидуллина, Павел Шмаков һ.б. бар. Мәгариф министрлыгы үзе дә наданнардан тормый, байтагы фән кандидатлары йә докторлар. Ә иң мөһиме: министрлыкта, районнарның мәгариф бүлекләрендә эшләүче хезмәткәрләренең бик зур күпчелеге өчен – татар телен белү мәҗбүри шарт. Татар теленнән йөз чөерәләр икән, андый карагруһчылар өчен авыл хуҗалыгы, урманчылык, юл төзү, күпер салу, төзелеш, умартачылык шикелле йөзәрләгән башка өлкәләр бар.

Мәктәпләрдә татар телен укыту атнасына ике сәгатькә калдырылган икән, бу Сталинның 1927 елда гарәп әлифбасын юк итүе белән бер үк адым. Татар телен үзләштерү җиңел түгел, әмма астрономия, математиканы уку-укыту авыр, дип аларны бирү дә мәгариф расписаниесеннән алып ташламый бит. Менә шуңа укуны ташлап китүчеләр күбәя. Монда капитализм чорында башка факторлар да кушыла. Монда тагын укучыларның исәнлеге аларның вузларда укуларын да истән чыгармаска кирәк.

Мин алтмыш ел буе галимнәрне укыту һәм әзерләү өлкәсендә хезмәт куйдым. Мәгарифтә безнең үз тәҗрибәбез, үз кадрларыбыз, үз укучыларыбыз бар. Әлбәттә, башка илләрнең тәҗрибәсен дә исәпкә алырга була. Беренче эш итеп, БДИ (ЕГЭ)дан баш тарту. БДИ мәгълүматлары буенча абитуриент берничә вузга гариза яза ала. Чыгарылыш сыйныфын тәмамлаучылар өчен иң мөһиме – ничек булса да студентка әверелү. Ул үзе теләгән вузга керүе бик икеле. Кая алалар, шунда гына бара. Әйтик, ул техник вузга эләккән, ә филолог, язучы һ.б. булырга хыялланып үскән яшүсмерләр үз язмышы өчен көрәшә алмый. Адәм баласы үзе яраткан, үзе сайлаган профессия яки фән хакына көрәшергә кирәк, ә БДИ моңа ирек бирми...

Руслар үзләре үк рус телен коточкыч начар дәрәҗәдә үзләштерә. Рус теленә күбрәк сәгать бирә башлаулары шуның белән бәйләнгәндер. Ләкин туган телен өйрәнергә теләмәгән ахмакларны бернинди реформалар да юньгә керә алмый. Ә менә татар телен дә яхшы белгән руслар үз телләрен һәм чит телләрне дә тиз өйрәнә.

Тел – милләтнең нигезе, аның рухи байлыгы, шуңа күрә милли телне юкка чыгару – милләттә ата-бабалар рухын юкка чыгару, кешелек алдында җинаять эшләү ул. 1927 елдан бирле безнең дәүләт татар алфавитын юкка чыгару кебек пычрак эшкә тотынды, фактта милләтнең яшәешенә янау, аны үсеш чыганагыннан мәхрүм итү бит бу. Ләкин феодал патшалар, шәхсән Сталин башлаган һәм Россия хөкүмәтенең татар теленә санкцияләре аны җимерә, юк итә алмый, ә бары тик ныгытачак кына.

«20 елдан артык чорда мәгарифне зәгыйфьләндерү шуңа китерде ки, мәктәпләр урамга әверелде», дип язды газеталар. Чыннан да, Улан-Удэ каласында 9 нчы класс укучысы рус теле һәм әдәбияты кабинетына кабызгыч катнашма салынган шешә ташлаган. Класста янгын булган, 7 кеше зыян күргән. Пермь, Чиләбе өлкәләрендә дә мондый хәлләр була. Бу очраклы түгел, чөнки мәктәпләр үзләренең белем һәм социаль функцияләрен үти алмый. Бу – мәгарифтәге тискәре үзгәрешләр нәтиҗәсе...

Президентка үз сәясәтен төгәл билгеләргә кирәк, югыйсә бюрократлар алга баруын дәвам итә. Нәкъ шулар татар телен генә түгел, башкаларын да юк итәргә кирәклеген раслый башлаячак.

Россиядә башка проблемалар да ерып чыккысыз, алар саны көннән-көн арта гына бара. Ә Татарстанга яки татар теленә, татар милләтенә каныгалар икән, димәк, республиканың көчле үсеше үзәкне нык борчый дигән тәэсир туа. Димәк, болар үзләрен упкын янсә милли хурлык чигенә этәрә, ә милли хурлыкның чишмә башы шовинизм бит ул!

«Татар теленә кагылмагыз», – дип белдергән иде радио аша А.Венедиктов. – Үзегезгә авыр булачак». Җылы сүзе өчен рәхмәт аңа. Әйе, тел – прокурорлар, хәтта Президент эше дә түгел, ә халык эше. Карагруһчылар, хыялларга бирелеп, иске империяләрен кайтару турында кайгырмасын иде. Ул хыяллар янәшәсендә демократик җилләр уяну, иркенлек туу, массаларның җитлегүе, забастовка илә митингләрдән соң «революция»нең яңа этабы башлану да мөмкин бит. Тоталитар режим алымнарына битлек кидереп кенә озак яшәп булмый. Донбасстан килгән шахтер Зәйнулла Булушов юкка гына: «Нас слушают лишь тогда, когда устроешь разбой» – димәгән бит инде. Тынычлык, ирек, демократия, тигезлекне тантана иттерү өчен татар да көч куя.

Ахырда Юрий Шевчукның сүзләрен дә искә төшерик әле. «Татар телен кысу турында нәрсә уйлыйсыз?» – дигән сорауга ул болай җавап бирде: «Мондый процессны мин Украинада гастрольләр вакытында күзәткән идем инде. Мондый җитди мәсьәлә хәтта сугышка да китерергә мөмкин, дип кисәткән идем. Еллар үтте, агрессия канат ярды. Мондый бәрелешләрне халык түгел, явыз җанлы кешеләр тудыра шул...»

Онызы әбисен үтергән

Белгород өлкәсендә 69 яшьлек хатынны онызы китмән белән кыйнап үтергән. Бу турыда «Вести» каналы хәбәр итте.

15 яшьлек үсмер һәм аның 16 яшьлек дус кызы вәхшиләрчә үтерүдә гаепләнә, алар тоткарланган. Әби онызын урамга йөрергә чыгармаган булган.

69 яшьлек хатын мәетен хуҗалык корылмасында табалар.

Якынча белешмә буенча, мәрхүмә хатын белән 15 яшьлек онызы үзара бик тату булмый. Бу турыда малай дус кызына сөйли.

Әби кеше малайны урамга чыгармагач, кыз, китмән алып, аларның өе янына килә. Талаш вакытында малай әбисенең башына китмән белән суга. Аннары дус кыз башлаган «эшне» тәмамлый, диелә хәбәрдә.

Интертат.

● Җир планетасындагы
2 549 761 536 кеше – христиан,
2 013 192 037 кеше – ислам,
1 198 451 609 кеше – индуизм,
529 055 084 кеше – буддизм,
15 260 333 кеше иудаизм динен тота,
1 221 465 803 кеше – динсез һәм атеист,
451 759 687 кеше халык ырымнарына ышана,
68 003 229 кеше башка диннәргә табына.

● Тын океан утрауларындагы Кирибати дәүләте симезләр иле дип танылган. Анда барлыгы 100 меңнән артык кеше яши, шулардан 82 меңе симезлектән интегә.

● Галимнәр организмны картаюдан саклый торган ризыклар исемлеген төзегән, анда әстерхан чикләвеге, брокколи, дарчин, ачы шоколад, кызыл кәбестә, петрушка, суган, сарымсак һәм лимон кертелгән.

Укытучыларның август киңәшмәсе

Яңа уку елы 1 сентябрьдән генә башланса да, укытучылар эшенең иң кызу чоры августның икенче яртысына туры килә. Шушы көннәрдә мәгариф хезмәткәрләренең август киңәшмәсе кысаларында милли мәгариф секциясе утырышы узды. Казанның 183нче мәктәбенә Татарстанның барлык районнарыннан, Россия төбәкләреннән татар теле һәм әдәбияты укытучылары, татар мәктәпләре директорлары, милли мәгариф өчен җаваплы методистлар, чит төбәкләрдәге татар автономияләре җитәкчеләре җыелды.

Милли мәгариф секциясе утырышында иртәдән төшкә кадәр мастер-класслар, актуаль темаларга багышланган җыелышлар узды. Министрлыкның милли мәгариф өлкәсендә башкарган эше турында министр урынбасары Минзәлия Закирова сөйләде. Ул үзенең чыгышында агымдагы елда татар теленнән төп дәүләт имтиханын 2362 бала тапшыруын әйтеп узды. Сүз уңаеннан, бу күрсәткеч узган ел белән чагыштырганда 1000 балага күбрәк.

«Узган уку елында «Туган тел һәм әдәбият» предметлары кысаларында укучыларның 63 проценты татар телен, 36 проценты рус телен һәм 1 процент бала чуваш, мари, мордва, удмурт, иврит һәм башкорт телләрен өйрәнгән. Татар телен өйрәнү узган елгы дәрәҗәдә сакланган.

Баланың туган тел дәресләрендә нинди тел өйрәнүе әти-әниләрнең гаризаларына бәйле. «Өлеге вазгыять бездән ата-аналар белән хезмәттәшлекне таләп итә. Белем бирү оешмасында милли мохит оештырылган, укучыларның туган тел өйрәнү нәтиҗәләре куанычлы икән – әти-әни гариза да яза, теләктәш тә була, ярдәмен дә күрсәтә», – дип мөрәҗәгать итте министр урынбасары.

Пленар утырышта Татар теле һәм әдәбияты укытучылары ассоциациясе төзелүе турында мәгълүм булды. Яңа берләшмәнең җитәкчесе итеп ТР Мәгарифне үстерү институтының татар теле һәм әдәбияты кафедрасы доценты, филология фәннәре кандидаты Рузилә Фәттахова билгеләнгән. Ассоциациянең максаты һәм бурычлары турында Р.Фәттахова үзе сөйләде.

«Татар теле һәм әдәбияты укытучылары ассоциациясен төзү – ул күптәннән барлыкка килгән зарурлык. Ниһаять, 2023 елның 26 апрелендә татар фәнни һәм педагогик интеллигенциясе вәкилләре Татарстан Республикасы Рәисе Рөстәм Миңнеханов белән очрашуда ассоциация төзү турында мөрәҗәгать белән чыкты. Рәис бу проектны хуплады һәм ассоциация төзү турында йөкләмә бирде.

Татар теле һәм әдәбияты уктытучылары ассоциациясе 2023 елның 3 августында Россия Юстиция министрлыгында теркәлде. Татарстанда 3194, ә Россия төбәкләрендә 1340 татар теле һәм әдәбияты укытучысы эшли. Ассоциациянең төп максаты – шушы укытучыларны берләштерү, аларның эшчәнлеген координацияләү, фәнни-педагогик һәм методик элемтәләр булдыру, татар телен һәм әдәбиятын укыту һәм үстерү өчен шартлар булдыру. Ассоциациядә педагогик осталыкны ачуга һәм педагогик хезмәткәрләрнең социаль статусын күтәрүгә, һөнәри белемнәрен арттыруга юнәлдерелгән төрле чаралар планлаштырылган. Татар телен укытуның актуаль мәсьәләләре, укытучылар өчен кирәкле, файдалы мәгълүмат сайтта һәм социаль челтәрләрдә яктыртылып барачак», – диде Рузилә Фәттахова.

Пленар утырышның кульминация өлеше министр Илсур Һадиуллин чыгышына туры килде. Аның аудиториянең күзенә карап ихластан сөйләвен укытучылар көчле алкышлап кабул итте. Министр сөйләгәннәрнең бер өлешен сезгә дә тәкъдим итик.

Россиянең Мәгариф министрлыгында миңа: «Гел Татарстан гына сорый», – диләр. Без һаман программалар, тәрҗемә ителгән дәреслекләр, татар теле дәресләрен арттыруны сорыйбыз шул. Мин Дагыстанда, Чечняда булдым. Чечняда чечен телендә укыту әллә ни алга китмәгән. Анда ана телендә сөйләшсәләр дә, бөтен фәннәр русча укытыла. Дагестанда милләтләр күп булгач, укыту рус телендә. Мин аңлатам: бездә Советлар Союзында да татар телендә фәннәрне укыту бар иде, хәзер дә бар. Советлар Союзы чоры белән чагыштырганда, хәзер татарча укыту бермә-бер артка тәгәрәде. Шуңа да карамастан, без тагын да чигенергә тиеш түгел. Татар телендә фәннәрне укыту булырга тиеш.

Без ел дәвамында мәгариф идарәләре җитәкчеләренә, татар теле һәм әдәбияты сәгатьләре кыскартылырга тиеш түгел, дип әйтеп киләбез. Республикада 1410 мәктәп, 486 мең бала, 65 мең педагогик хезмәткәр, шул исәптән 36 мең укытучы бар. Бакчаларда, мәктәпләрдә эшләүче хезмәткәрләрне исәпләсәк, 150 мең кеше була. Бу – зур армия. Шуңа күрә халык, беренче чиратта, безгә карый.

Кайбер мәктәпләрдә отчет өчен бер төрле, ә үзләре өчен икенче төрле расписание төзиләр. Без кемне алдыйбыз, хөрмәтле хезмәттәшләр? Бу – безне генә түгел, ә милләтне алдау. Мәгариф министрлыгында кичә бер министр иде, бүген – икенчесе, иртәгә өченчесе булыр. Дөнья шулай бара ул. Без эшләгән дәвердә милләт үз телен югалтырга тиеш түгел. Туган тел өчен җаваплы һәр кешегә басым ясап эшләү дөрес түгел бит инде. Әгәр үзконтроль юк икән, беркайчан да үзгәреш көтелмәячәк. Без үз киләчәгебезне үзебез булдырырга тиеш.

Татарча сөйләшүчеләр кими, диләр. Моңа кем гаепле соң? Мәсәлән, без өйдә татарча гына сөйләшәбез. Балаларымның берсе 4 тел, икенчесе 3 тел белә. Мактану түгел, мисал өчен генә әйтәм.

Бакчага баргач, туган телне оныттылар, диючеләрне дә аңламыйм. Бакчаларда татар тәрбиячеләре бар. Балагызны шунда күчерегез. Бөтен кеше татарча сөйләшкән чиста татар авылларында да балалар русча сөйләшә. Моңа да министрлык гаепле, диләр. Берәр җиргә туган көнгә барсам да, якыннар белән очрашсам да, тел проблемасы турында сөйләргә тотыналар. Бу проблемаларга мин инде чумган, аннан чыга алмам да шикелле.

Һәр баланың әти-әнисе бар. Һаман бакчаны, мәктәпне гаеплиләр. Өйдә туган телдә сөйләшми, балага аның әһәмиятен аңлатмый торып, ничек инде һаман мәктәпне генә гаепләп була?! Укытучыны гаепләмәгез. Ата-ана балага телефон тоттыра да үзе кино карый. Бала белән аралашу юк. Ата-ана бер бүлмәдән икенче бүлмәгә смс язышып утыра. Болай булгач, гаиләне тоташтыручы аерым федераль программа кирәк. Адәм көлкесе! Авыруга сабышкан җәмгыять озакка бармаячак. Чөнки болай яшәү мөмкин түгел!

Татар теле һәм әдәбияты укытучыларына әйтәм. Безнең дәреслекләр күп төрле. 3 сәгатькә дә, 5 сәгатькә дә язылганнары бар. Департамент тарафыннан «Ник моның белән укытасыз?» дигән сорау бирүче юк. Укытучы үзе билгели. Балалар татарча белсә, аларга телнең матурлыгын югарырак дәрәҗәдә бирергә кирәк, авыррак темаларны куллансыннар. Телне белми икән, Габделҗаббар Кандалыйның аңлашылмаган әйберләрен бирергә кирәкми. Ул бала телне гади генә өйрәнеп килсен. Шуны күпме аңлатабыз, ә алар һаман, тегесе юк, монысы юк, диләр. Бөтенесе дә бар, югыйсә.

Тел мәсьәләсе җиңел түгел. Аңа рецепт юк. Һәр районда вазгыять аерыла. Рецептны барлыкка китерүче, аны кулланучы – ул укытучы. Төбәкләрдә вазгыять тагын да катлаулы, чөнки төрле халык яши. Җирле хакимият органнарында да синең балаңа татар телен укытуларына куанып утырмыйлар. Аларга аңлатырга, исбатларга кирәк. Татар халкы акыллы, хәйләкәр булган. Шуңа күрә матур итеп, җайлап эшләргә кирәк. «Мин әйттем – шулай булырга тиеш» дип кенә эш бармый.

Россия мәгариф министры Сергей Кравцов тарафыннан, һәр мәктәптә театр булырга тиеш, дип әйтелде. Гомумән, мәктәп – ул гомер буе театр булды. Анда драма да, комедия дә бар, чөнки иртән килеп керүгә төрле хәлләр башлана. Анда завхоз да, җыештыручы да хуҗа – бөтен кеше дә хуҗа. Мәктәптә бөтен кеше оста, бөтен кеше өйрәтә, киңәш бирә. Бушка киңәш бирүчеләрне тыңлый-тыңлый арып та бетәсең.

Быел – укытучылар елы. Без бик күп бүләкләр әзерләдек. Тиздән август конференцияләре була, шуларда тапшырырга җыенабыз. Телләрне укыту буенча уңышка ирешкән укытучыларга да мактаулы исемнәр бар. Мәктәп директорларына мөрәҗәгать итәм. Әйдәгез, кайбер мәсьәләләрдә вакланмыйк. Остазлар һәм мөгаллимнәр елында татар теле һәм әдәбияты укытучыларына бүләкләрне җәлләмик. Кеше рәхмәтне эшләгән вакытта ишетергә тиеш. Мәктәптән киткәннән соң, медальне өйдә халатка тагып йөрүнең мәгънәсе юк, чөнки аны туганнарың гына күрә. Ирендә: «Син кем белән яшәгәнеңне бел», – дип кенә әйтсәң инде. Шуңа күрә укытучыларга эшләгән вакытта мактаулы исемнәрне кызганмыйк.

Быел Татарстанда 10 меңгә якын укучыга исәпләнгән 11 яңа мәктәп ачыла. Шуларның 4се – Казанда, 2се – Чаллыда һәм 1әр – Арча, Биектау, Мамадыш, Әлки, Тукай районнарында. Мәктәпләрдә татар мохите булырга тиеш. Методистлар бу юнәлештә эшләргә тиеш. Мәктәп директорларына да мөмкинлекләре булганда кертеп калдырырга тиеш. Мохит булмаса, татар теле үсми. Кешеләр узып киткәндә күрсеннәр.

Әгәр яныңа килеп, «син татар телен бетердең» дисәләр, моннан да оят нәрсә булмас. Картлык көнендә кеше күзенә күренергә курку дәрәҗәсенә җитүдән Ходай сакласын, дигән фикер белән яшәргә кирәк.

Икенче көнне IT-парк залында узган киңәшмәдә Татарстан Рәисе Р.Миңнеханов та катнашты һәм чыгыш ясады.

Рифат КАЮМОВ.
Интертат.

Атнаның сәяси мизгелләре

Ишарәле вакыйгалар

23 августта Тверь өлкәсе күгендә Мәскәүдән Санкт-Петербургка юнәлгән бизнес-джет Embraer Legacy һәлакәткә юлыгуы мәгълүм булды. Анда 10 кешенең һәлак булуы, РФ тикшерү комитетының әлеге фаҗигале вакыйга буенча җинаять эше дә кузгатуы турында әйтелде. Һәлак булганнар арасында хәтәр эшләре белән мәгълүм ЧВК «Вагнер»ның җитәкчесе Е.Пригожин, командиры Д.Уткин һәм «Нева» ябык акционерлык җәмгыяте генераль директоры В.Чекалов та булуы ачыкланды. Үткәрелгән молекуляр-генетик экспертизалар нәтиҗәсендә, һәлак булганнарның кем икәнлекләре һәм аларның һәммәсе дә исемлеккә туры килүләре турында да әйтелде. Искәртеп үтик, нәкъ ике ай элек Е.Пригожин җитәкчелегендә ЧВК «Вагнер», «мятеж» омтылышы ясауда гаепләнеп, соңрак акланган иде.

Ә Нигердагы кискен хәлләр әле дә дөнья җәмәгатьчелегенең игътибар үзәгендә кала. Узган атнада фетнәчеләр Франциянең Нигердагы илчесеннән 48 сәгать эчендә илдән чыгып китүен таләп иткән. Алар Парижны Нигерның эчке эшләренә тыкшынуда гаепли, протест йөзеннән митинглар үткәрә (искәртеп үтик, 1960 елга кадәр Нигер Франция колониясе була). Ә бу атнада Нигердагы хунта, Көнбатыш Африка илләре икътисади җәмгыяте (ECOWAS) көчләренең мөмкин булган хәрби операциясенә каршы тору ниятендә, үзенең гаскәрләрен инде сугышчан әзерлек хәленә дә китергән. Хәтердә яңартып үтик, 27 июльдә Нигерда хәрби түнтәрелеш булды һәм президенты Мөхәммәт Базум хакимияттән читләштерелде. Кайбер сәяси экспертлар бу илдәге хәлләрнең кискенләшүен аның стратегик чималга ия булуы һәм бәгъзеләрнең Көнбатыш Африкага үз йогынтысын көчәйтү нияте белән дә бәйләп карый. Ә бу инде анда төрле мәнфәгатьләр кисешүен дә аңлата.

Сәяси атнаның кайбер башка вакыйгаларын да санап үтик. РФ президенты В.Путин Һиндстан җитәкчелеген Айга «Чандраян-3» станциясен уңышлы төшереп утыртулары белән котлаган. Украина Югары Радасы территорияләр белән теләсә нинди алыш-бирешкә дә юл куймый торган карар кабул иткән. Европада газга бәяләр 18 процентка түбән тәгәрәгән һәм Лондонның ICT биржасында мең кубометры өчен 335,8 доллар тәшкил иткән. РФ тышкы эшләр министрлыгы Молдованы Россия белән мөнәсәбәтләрне җимерүдә гаепләгән. Канада премьер-министры Джастин Трюдо НАТОның Украинада озакка сузылган конфликтка да әзер булуы турында белдергән. Алмания 2024 елда саклану өлкәсенә чыгымын эчке тулай продуктның 2 проценты дәрәҗәсенә җиткерергә җыена. КХР рәисе Си Цзиньпин Һиндстан премьер-министры Нарендре Модины ике ил арасындагы чиктә киеренкелекне киметү эшен активлаштырырга чакырган. Россиядә 2024 елда тарих буенча Бердәм дәүләт имтиханына Украинада үткәрелә торган МХО буенча да сораулар кертергә җыенулары мәгълүм.

Фоат УРАЗАЙ.

Гомерләр үтә икән

(Башы 33 нче санда).

Биредә эшләгән дәвердә Роберт Шакировка илнең өч президенты – Нур-Мөхәммәт Тараки, Хафизулла Әмин, Бабрак Кармаль белән аралашып, илдә мәгариф системасын үстерү һәм ныгыту буенча эш алып барырга туры килә. Мәгариф министрлыгында гына да әлеге өч ел эчендә биш министр алышына.

1982 елда туган илгә әйләнеп кайткач, Р.Шакиров 1987 елга хәтле СССР Фәннәр академиясенең Казандагы Профтехпедагогика фәнни тикшеренү институтында гуманитар фәннәр лабораториясе мөдире булып эшли. 1988 елда аңа тагын бер җитди эш йөклиләр. Бу юлы инде Татарстан кулланучылар кооперациясе институтын оештыру һәм аңа җитәкчелек итү бурычы куела. Аны Татарстан кулланучылар җәмгыяте рәисе Рәфкать Сафиуллин үзенә чакырып, иң борчыган мәсьәлә – кулланучылар оешмасына югары белемле хезмәткәрләр хәзерләүче уку йорты булмавы хакында ачынып сөйли. Р.Шакиров икенче көннән үк җиң сызганып эшкә алына. Өр-яңа уку йорты ачу өчен күпме түземлелек, үҗәтлек, белем һәм көч соралуын һәркем аңлыйдыр. Ә ул чакта уку йорты өчен тәгаенләнгән бинадан кала бер нәрсә дә булмый. Уку әсбаплары, дәреслекләрне, барлык җиһазларны, хәтта парталарга, өстәл-урындыкларга тупларга туры килә. Аннары педагогика коллективына тәҗрибәле, югары квалификацияле укытучылар туплау. Педагоглар һәм студентлар өчен фәнни-методик кулланмалар, дәреслекләр төзеп чыгару. Р.Шакиров институтны ачып кына калмый, аны Россия күләмендә абруйлы югары уку йорты итүгә ирешә. Туксанынчы елларда башланган үзгәртеп корулар уку йортының хәлен икеләтә-өчләтә катлауландыра. Ләкин Роберт Вафа улы базар икътисадының кануннарын тиз үзләштерә. Иң кыен елларда да педагогларга хезмәт хакы түләү буенча авыр хәлдән чыгу җаен таба. Институт каршында бухгалтерлар өчен түләүле кыска сроклы курслар ачыла, аннан кергән акча хисабына Мәскәүнең Плеханов исемендәге финанс институтыннан да галимнәргә лекцияләргә чакырып китерәләр. Укыту алдынгы технологияләр ярдәмендә алып барыла, компьютерлар кайта, Интернет челтәре кертелә, иң мөһиме, фәнни үзәк булдырыла. Институт каршында аспирантура ачыла, галимнәр әзерләнә. Бүген Россиянең барлык төбәкләрендә диярлек шушы уку йортын тәмамлап чыккан йөзләрчә потребкооперация һәм сәүдә хезмәткәрләре, менеджерлар хезмәт куя. Бу институтта әзерләнгән белгечләргә ихтыяҗ арта, уку йортының абруе күтәрелә. Эш башында, әлбәттә инде, безнең Р.Шакиров тора. 1997 елда ул педагогика фәннәре буенча докторлык диссертациясе яклый.

2004 елда Р.Шакировка Татарстан кулланучылар җәмгыятенең рәис урынбасары вазифаларын башкару йөкләнә. Институт район кулланучылар җәмгыятьләре белән актив хезмәттәшлек алып бара. Ул Мәскәүдәге Үзәк кулланучылар җәмгыятендә Татарстан вәкиле булып тора.

Р.Шакиров җитәкчелек хезмәтен фәнни-педагогик эшчәнлек белән бәйләп алып бара. Ул – күпләгән фәнни-методик басмалар авторы. 1995 елда Татарстан кулланучылар җәмгыятенең тарихын өйрәнгән китап язып бастыра. 2016 елда бу китапның яңа басмасы дөнья күрә. Соңгы елларда Татарстан социаль һәм гуманитар фәннәр институтында кафедра мөдире булып эшләү дәверендә студентлар алдында тирән эчтәлекле лекцияләр уку белән беррәттән, югары белем бирү педагогикасына багышланган биш дәреслек әзерләп бастырып чыгара. 2009 елда аның катнашында әзерләнгән «Методология проектирования дидактических систем нового поколения» дигән хезмәт Дәүләт премиясенә тәкъдим ителә. 2013 елда басылган «Управление проектами» дигән хезмәте Россия Белем һәм фән министрлыгы тарафыннан илнең барлык икътисади югары уку йортларына уку-укыту әсбабы буларак тәкъдим ителә. Анын хезмәтләре Ереванда, Алманиянен LAMBERT Academic Publishing нәшриятында да дөнья күрде.

Роберт абый авылдан инде күптән китсә дә, туган ягы белән элемтәсен беркайчан да өзми. Ел саен Юртыш, Мәмдәл авылларына кайтып тора. Әнисе һәм аның ике апасы җирләнгән Юртыш һәм Күлбаш авыллары арасындагы Чүрчиле зыяратына кайтып, аларның каберләрен зират кыла. Картларга сәдакалар өләшә. Мәктәптә укыганда ук фоторәсемгә төшерү белән мавыккан кеше бит ул. Аның архивында узган гасырның алтмышынчы елларында кайсыдыр юньсезенең фәрманы белән манарасы кистерелгән Юртыш мәчетенең рәсеме саклана. Дөньялар үзгәргәч, авыл халкы җыйналып, манараны торгызган. Ләкин мәчет элеккеге ямен җуйган була. Роберт абый заманында үзе төшергән шул фоторәсемне табып, авыл осталарына күрсәтә. Киңәшләшкәч, манараны нәкъ элекке рәвешендә яңадан эшләп, урынына күтәрәләр. Мәчеткә ямь кереп китә. Роберт абый бу эш өчен киткән бөтен чыгымнарны үзе күтәрә. Авыл халкының эчкерсез рәхмәтен ишетә. Аннары ул мәктәп белән дә элемтәдә тора. Иң яхшы укучыга конкурслар үткәрә. Уку елы ахырында җиңүче ачыклангач, аңа өр-яңа компьютер бүләк итә.

Р.Шакиров – яхшы гаилә башлыгы, балалар атасы да. Кызлары Аида Казан финанс-икътисад институтын тәмамлый, социология фәннәре кандидаты, хәзер баш бухгалтер булып эшли. Шакировларның 1973 елда туган уллары Руслан медицина институтында укып, дәвалаучы табиб белгечлеге ала. Менеҗмент буенча Мәскәү потребкооперация университетын тәмамлый, икътисад буенча кандидатлык, докторлык диссертацияләрен яклый. Казан шәһәре хакимиятендә икътисад комитетында, аннары Кама Тамагы районы башлыгы урынбасары һәм Казан шәһәренең Вахитов районы башлыгы, Казан мэры урынбасары булып эшли. Хәзер шәхси бизнес эшендә.

Роберт абый - кызыклы һәм мәгънәле тормыш юлы узган кеше. Аның хакында бер язмада гына сөйләп бетерерлек түгел. Моннан биш ел элек, аңа сиксән яшь тулган көннәрдә без аның белән татар һәм рус телләрендә «Илләр гизгән ир-егет» дигән китап чыгардык. Язмада бирелгән фотода без, Солтан Шәмси, Рифат Сверигин һәм мин, Роберт абый турындагы әнә шул китап белән танышабыз.

Рафис КОРБАН

Фәнил ГЫЙЛӘҖЕВ

ӘДӘБИ ШАРЖЛАР

Равил Фәйзуллинга

Татмедиа бинасына бер көн
килми калса – эшсез тилмерә.
Бүрек кисә, самавыр күк кайнап,
пар чыгарып йөри биредә.

Диңгез сые булмаганда, безгә
бата кайчак каен суы да.
Чулман буйларында үскән егет
Аккош күлләрендә коена.

Дулкын күкрәгенә башын салып,
суны коча – кызлар кочкан күк,
Поэзия күкләрендә йөзеп,
болыт өсләреннән очкан күк.

Яр буена чыккач, бора-бора
ыштанының сыга юешен,
Яр читендә күзәтәләр кызлар
«шырык-шырык» килеп, көлешеп.

Ул – диңгезсез көе безнең илне
диңгез сые белән сыйлаучы
Белоруссиягә охшап тора –
Лукашенко сыман юлбашчы.

Фотоаппарат төймәсенә, белмим,
баса беләдерме, юктырмы?!
«Архив» диеп, алып килә тора
үзе төшкән сурәт-фотоны.

Лукашенко сыман... Картлыкка ул
төкерми дә, китми исе дә.
Фаш итә ул әле Әхсән хатын,
әле каен суы эчеп исерә...

Ренат Хариска

Яшьлегендә Алып батыр белән
Муромецны язган дус итеп,
Хәзер яза «Декамерон» белән
«Үбешү»не зурлап, хуш китеп.

Опера һәм балет өчен язган
либреттоларының юк саны,
Мәскәү сәясәтен үсендергән
поэмаларының – хисабы.

Сәясәтне Мәскәү кая борса,
каләмен дә бора шул җайга.
Шигъри сүзнең барометры ул,
йөзә агым аккан уңайга.

Айдар Хәлимгә

«Мин бит чирлим!» –
диеп башлый сүзен,
аннан үзе сине чирләтә.
Өч хикәя язып салган булса,
таптыра ул синнән бишләтә.

«Тозлап яткызасыз!» – диеп сүгә
бер ай элек очлап куйганын.
Әүвәл сүзне башлый зәгыйфь кенә:
«Мин чирлим бит, – диеп, – туганым!»

Ул – Оратор! Кирәк тапса – мактый,
йә җир белән куя тигезләп.
Мәдхиядән башлап киткән сүзен
дәвам итә кайчак кер эзләп.

Яки киресенчә – сүгә, әрли...
Бетте(!) дигән чакта үзгәрә,
Һәм тотына икенчегә борып,
Ука-чуклы сүзләр тезәргә.

«Казан утлары»нда ул әүвәлдә
башкорт булып шигырь бастырган,
Ә азакта башкортларны тетеп
ут уйнаткан каләм астыннан.

Разил Вәлиевкә

«Тормышыбыз – сабантуй» дип йөрде
һәм «Яшисе килә!» диде дә.
«Йә булмаса үзем үзгәрәм» дип,
«Эт кояшы»н элде күгенә.

Шигъри хисе мәйдан, мөнбәрләрдән
канун булмәсенә бикләнде.
Тәңгәлләштерүләр, тигезләүләр
узды тәмам чама-чикләрне.

Әмма ләкин тормыш дәвам итә,
ул да киңәшчеләр сафында.
Илшат Әминовка фәһем бирә
дөрес итеп сөйләү хакында.

Марсель Галигә

«Кумпык» дигәннәре нинди сүздер,
гадилеккә үзе гади ул.
Әнә ничек кибаранә басып
атлап килә, Марсель Гали ул!

Үзе яңа укыганын синнән
сорагандай итеп ала да,
«Нәдәннәрем!» – ди ул, бармакларын
ыспай гына чөеп һавага.

«Белмисез бит сез шуны да!» – дигәч,
йөзләренә мәгърур тантана
Чалымнары чәчрәп чыга аның:
үз акылына сөенеп шатлана.

Шагыйранә итеп сурәтли ул
һәрбер әдәбият әһелен.
Үзе генә белгән төсләр белән
буяп бирә белә һәрберен.

Берәүне дә яманламый үзе,
каһкаһәле, матур көлә ул.
Сине наданлыкта гаепли дә,
хакны үзе генә белә ул.

Чандыр санын арысландай итеп
күрсәтүче йомран шикелле
Масаюлы гали кыяфәтен
хет бер генә аның күр инде:

Кибаранә басып, ыспай гына,
кәс-кәс атлап, кәһвә эчәргә
Әдәбият кафесына килә
Марсель Гали һәрбер иртәдә.

Зиннур Мансуровка

Пушкин белән хат алыша,
Тукай белән гәп кора.
Ул әллә экстрасенс шунда,
әллә борчак шыттыра.

Шагыйрьләр акылга туймый,
дип сөйлиләр сөйләвен.
Тик ул бик җитди кылана,
белә нәрсә сөйләвен.

«Өтерләре куелган!» дип,
ел да шигырь китерә.
Астөшермә, аңлатмалар
ясамауны үтенә.

Укучысын өйрәтә ул
сүзлеккә ябышырга.
Борынгы, архаик сүзләр
белән дә таныштыра.

Әйтерсең лә ул Тукайның,
Пушкиннарның чордашы.
Шагыйрьләрнең шигыреннән
озынрак сүз башы,

Озынрак анализлы
китап күзәтүләре.
Җене сөйми кыскартуны
яки үзгәртүләрне.

Вахит Имамовка

Каеш аелын урысча
еш ала ул теленә.
Сөекле фәләночларның
йөзе шунда күренә.

Тамырлары Карабәккә
барып тоташа аның.
Ханнар нәселе диярлек
кемебез бар соң тагын?!

Нәсле тарихын белә ул,
безгә дә бәян итә.
Милләтче ярлыгын шуңар
такканнар, кирәк бит, ә!..

Яшерелгән ил тарихын
чиште ул – Ватан серен.
Ул актарып чыгармаса,
кем казыр тарих көлен?

Ул «Мәдәни җомга»ны да
«Тарихи җомга» итә.
Ул – Карабәк тумасыннан,
шаһзадә, кирәк бит, ә!?

Ркаил Зәйдуллага

Ул көтелгән кунак хәзер
безнең редакциядә дә.
Бу шагыйрьгә булыр икән
шундый реакцияләр дә.

Күбрәк Дәүсоветка бара,
безгә килә сирәгерәк.
Парламентта сүз сөйләве –
җил селкүе кирәгерәк.

Ул хуҗарак инде хәзер
язучылар берлегенә.
Ләкин тавыш ныграк чыга
Рифат Җамал бөереннән.

Элегерәк кайда барса,
шунда хуҗа булды үзе.
Һай күбәйде хуҗараклар,
ул – Замырак калды үзе.

Президентның аппараты,
Мәдәният министры,
Сайлаучысы, депутаты –
бар да сүзне тота коры.

Бар да коры закон кертте,
акыл кертте бу шагыйрьгә.
Бигүк хуҗа түгел бугай
үз-үзенә ул хәзергә.

Бик тә хуҗа булыр иде,
тик эшләре җаваплырак.
Кызганышып, дус-ишләре
кул кысыша: «Шулай, брат!»

Газинур Моратка

Бездә эшләми ул, тик төш җиткәч,
хәл белешеп чыга, җай булса.
Кайчакларда кич утырып кала,
фикерләшер иптәш табылса.

Әүвәлдән ул аягүрә басып,
сине мактый, мактый журналны,
Үзе язып элгән гыйбарәсен:
«Син күрдеңме, – диеп, – шуларны?».

Кыскалыгын мактап, дүртьюллыкны
«Высший пилотаж!» дип бәяли.
Күңеле булсын өчен күп кирәкми
инде аңа үзе әллә ни.

Аннан бер чак гәп куера төшкәч,
әмәлләре беткәч чыдарга,
Тотына ул Илһам Шакиров күк
моңлы борма җырлар сузарга.

Үз җырыннан тулгач күңелләре,
садә җаны үтә хисләнгәч,
Мөлдерәпләр күз яшьләре бәреп,
ташып чыга, моңга кизәнгәч.

«Честь имею!» – диеп әйтеп куя,
«Но пассаван!» – дия. Азактан,
Күккә йодрык чөеп, саубуллаша.
...Хәл белешә көндез кабаттан.

Кичкә хәлләр тагын кабатлана –
әгәр фикердәшләр табылса.
Җай булмаса: «Но пассаран, абзый!»,
«Честь имею!» – дибез, җай туса!

Рабит Батуллага

Хәтта Коръән Кәримне дә
үзенчә тәфсир кыла,
Үгез күтәненә чаклы
пешереп, табын кора.

Башына ул бүрек кия
каракүл тиресеннән,
Бүрек кисә дә, үзе ул
Акбүре нәселеннән.

Ул аксакал инде күптән,
сакалы шәп агарган.
Йөрәге сау –
сәгать сыман эшләп тора,
яңарган.

Ул карт бүре, әдәбият
кырында күпне күргән.
«Узар китәр»е кулында,
һәрвакыт үзе белән.

«Китапханәче»ләре һәр
урыс сүзен пешереп,
Татарчага әйләндереп
ачыш ясый, өшкереп.

Ат ашамый, бары елкы
ите генә ашый ул,
«Тән кабат пычак сорый» дип,
җөй эзләрен капшый ул.

Ул «Манчестер Юнайтед»ның
уйнаганын ярата,
Шул команда уенына
соклана вә җан ата.

Кан басымын көйли аның
командалы уеннар.
Янсуарда кодасы бар,
кодасының – сые бар.

Бер нәселдән булган күренекле татар әдипләре Закир Рәмиев-Дәрдемәнд белән Сәгыйть һәм Исмәгыйль Рәмиевләрне күптән бер исемлеккә туплап биреләсен күрәсе килә иде. Аларның бабалары бит бер токымнан һәм бер үк авылдан чыккан кешеләр. Ләкин әлегәчә аларны бер-берсенә якынайтырга тырышып искә алучы күренмәде. XX гасыр башында берничә ел бер үк Оренбург шәһәрендә бергә яшәгән шагыйрь Дәрдемәнд белән яшь шагыйрь Сәгыйть Рәмиевнең шәхси истәлекләре дә сакланмаган. Хәер, Совет хакимияте дәверендә «буржуй» Закир Рәмиев белән буржуйларга каршы көрәшүче сул әсәрләр төркеменә якынрак торган Сәгыйтьне янәшә куеп искә алу да килешмәгәндер шул. Хәзер аларның бер үк нәсел кешеләре булуын һәм бабаларының бер үк авылдан чыкканлыгын искә аласы килә.

Сәгыйть Рәмиев

Әйе, экциклопедик белемле журналист һәм язучы Исмәгыйль ага Рәмиев тә шул токымнан. Аның белән без 1965-1969 елларда еш аралаштык. 70 яшьтән узган булуына карамастан, ул көн саен диярлек Гагарин урамыннан университет китапханәсенә килеп эшләр иде. Төрле архив язмаларына нигезләнеп ул соңгы бай тарихи эчтәлекле хезмәтен – «Әдәби сүзлек» китабының кулъязмасын туплап калдырды. Ул кулъязманы нәшриятта да бик теләп кабул иткәннәр иде. Ләкин кемнәрнеңдер андагы мәгълүматны ошатмаулары сәбәпле, ул хезмәт 30 елдан соң гына басылып чыкты...

1917 елның ахырында Оренбурга командировкага килгәндә, 22 яшьлек Исмәгыйль ага нәселдәше, Дәрдемәнд агасы өендә бер мәртәбә була. Өлкән шагыйрь Дәрдемәнд һәм Галимҗан Ибраһимов белән өчәүләп бер кечне уздырулары турында ул искә алгалар иде. Әлбәттә инде, ул кичтәге уртак әңгәмә дөньяви үзгәрешләр турында булган... Исмәгыйль ага ул вакытта Уфада чыгучы «Ирек» газетасында эшли. Галимҗан исә ул газетаның мөхәррире була... Ә дистә ел чамасы вакыт узгач, Исмәгыйль агага Дәрдемәнд кардәшенең иң тәүге шигырь китабын барлап, туплап нәшер итү бурычы йөкләнәчәк. «Ул китап бик авырлык белән тупланды. Аны чыгармаска тырышучылар да булды. Гыйльми Үзәк рәисе Галимҗан тырышмаса, минем хезмәт юкка чыгачак иде», дип искә алган иде ул.

Морза Рәмиевләр нәселен дәвам итүчеләр байтак булган. 1917 елгы вакыйгалардан соң чит илләрдә калучылары да ишле генә. Исмәгыйль ага шулар язмышы белән дә кызыксынган. Берәрсен без дә искә алырбыз әле.

* * *

Июль аенда гына әле телевизордан Әлмәт районына кергән өч татар авылына багышлы тапшыру булды. Тамашачыга Габдерахман, Тайсуган, Кичүчат урамнарын, авыл тирәләрендәге тауларны күрсәттеләр. Авылдаларының кайберләрен искә дә алгаладылар. Һәм Кичүчат авылында туган Ризаэддин хәзрәт Фәхретдиновның балачагын хәтерләткән өе урынында оеш-

тырылган музей белән дә таныштык. Ләкин ни сәбәпледер Габдерахман авылының тумасын, патшалар чоры Рәсәенең күренекле шәхесен – икенче кеше буларак ике дистә ел чамасы мөфти вазифасын үтәгән Габдессәлам хәзрәтне искә алмадылар. Тайсуганның да матур йорт-утарларын күрсәтеп йөргәндә, татарның әлеге өч күренекле әдибенең бабалары туган авыл булганлыгы әйтелмәде. Ә бит алдарак искә алынган әдип һәм җәмәгать эшлеклеләренең шәҗәрә башы шушы Тайсуганга бәйле. Аларның бабалары һәм бабаларының аталары булган морза Сәлим белән Исмәгыйль Рәмиевләр – шушы авыл тумалары. Алар яшәгән чорда бу авыл Оренбург губернасының Бөгелмә өязенә кергән. Шиһабетдин Мәрҗани хәзрәт хәбәр итүенчә, шушы төбәк балаларына белем бирүче мәдрәсә дә бу авылда XVIII гасыр башларында ук ачылган була. Ул тапшыруда шул вакыйганы искә алып китү дә зыян итмәс иде.

Тарихи язмаларда Рәмиевләр нәселен Тайсуганнан читкә алып китүче дип Сәлим мулла күрсәтелә. Авыл мәдрәсәсен тәмамлаганнан соң ул, укуын дәвам итәргә дип, Оренбург тарафына китә. Бу шәһәр Рәсәйдә яшәүче мөселманнарның янарак кына «башкала»сына әверелдерелгән чак була. Анда 1778 елда патшабикә Екатерина IIнең указы белән мөслим-мөселманнар оешмасы идарәсе – мөфтият оештырыла. Башкортостан тарихчылары хәбәр итүенчә, Рәсәйдә шул ук патшабикә Екатерина идарә иткән елларда Агыйдел елгасы буендагы шәһәр, авыл төзелешләре башланган. Нәкъ шул чорда Эстәрлетамак шәһәре, Җиргән авылы барлыкка килә, дип яза галимнәр. «Эстәрле белән Уфа арасында пароходлар йөреше планлаштырыла. Җиргәнгә Агыйдел буйлап бүрәнә бәйләмнәре – саллар агыза башлыйлар. Тирә-яктагы авыл йортларын төзү өчен бу авылда беренче агач эшкәртү заводы ачалар», дип язалар.

Күптән түгел миңа Дәрдемәнд онығының улы Бату Рәмиев бер тарихи язма җибәрде. Анда XVIII гасырда Оренбург губернасында уздырылган җанисәпне алу документларыннан белешмәләр дә китерелә. Бертуган Рәмиевләр турында түбәндәге хәбәрләр бар. 1795 елгы халык санын исәпкә алу документында (Ревизская сказкада), мәсәлән, «Сәет бистәсе сәүдәгәре Сәлим Рямаевка 47 яшь» диелә. Шул ук документта аның хәзерге Әлмәт төбәгендә яшәгән бертуган агасы «Исмәгыйль Рямаев» та теркәлгән. Димәк, XVIII йөзгә кагылышлы русча документларда әле алар Рямаев фамилиясе белән теркәлгән була. Шушы язмага нигезләнеп, без Эстәрлетамакта ачылган мәчет имамы вазифасын үтәргә керешкәндә Сәлим хәзрәткә 55 яшь чамасы булган дип, 1795 елда сәүдәгәр буларак Сәет бистәсендә, ягъни хәзерге атаклы Каргалы авылында да яшәп алган, дип фаразларга тиешбез.

Әйе, әлеге язмада Сәлим Рәмиевнең Оренбург янәшәсендәге «бер авыл мәдрәсәсендә» Кавказ ягыннан килгән дин белгече Мөхәммәд бин Али ад-Дагыстанидан белем үзләштерүен дәвам иткәнлеге хәбәр ителә. Ә бит шул ук кеше Рәсәй мөселманнары оешмасының беренче мөфтие Мөхәммәтҗан Хөсәен улының да Каргалы авылы (рәсми язмада – Сәет бистәсе) мәдрәсәсендә укыганда беренче остазы булган. Мөхәммәтҗан Бохарага укырга киткәндәге юлламага нәкъ шул остаз аның атасының исемен дә кавказчалаштырып – Гусейн дип язып бирүче була. Шул сәбәпле беренче мөфтиебезнең кайбер рәсми язмалардагы фамилия язылышы Гусеиновка әверелгән.

«Рәмаев морзалар» исеме теркәлгән язмада Эстәрлетамакның 1781 елдан шәһәр статусын алуы, 1800 елда анда беренче мәчет төзелгәнлеге хәбәр ителә. 1778 елда оештырылган мөфтият кары беләндер инде, Сәлим хәзрәт шушы яңа шәһәргә иң беренче имам-мулла буларак җибәрелә. Ә Эстәрлетамак өязе оештырылгач, ул аның тәүге ахуны буларак та билгеләнәчәк. Соңрак та аның бер оныгы шул ук вазифаны байтак еллар башкарачак әле.

Шушы үзгәрешләр бераздан Тайсуганда туган башка Рәмиевләрнең дә язмышына кагылачак. Иң элек, Агыйдел якларына аның бертуган агасы, сәүдәгәр Исмәгыйль килеп төпләнәчәк. (Укымышлырак нәсел вәкилләре рәвешендә, авылларда гомер иткән морзаларның күпчелеге мулла-мәзин яисә алыш-биреш итеп көн күргән.) Аның улы, Дәрдемәнднең бабасы Габделкәрим ул чорда әле Тайсуганда мәдрәсә шәкерте була. Мәдрәсәне тәмамлагач та берничә ел үз авылында мулла вазифасын үти. Аннары ул да гаиләсе белән Агыйдел тарафына юнәлә. Эстәрлетамактан 40 чакрымга арырак булган Җиргән авылына барып төпләнә. Әүвәлрәк, бер-ике мәртәбә ул шунда имамлыкка сайлана. Аннары әтисе белән бергә сәүдә итә башлый. Җиргән авылы имамлыгыннан иртәрәк китүе, бәлки, улы Бәхтигәрәйгә шул урын кирәклектән булгандыр. Бәхтигәрәй Рәмиевнең соңрак Эстәрлетамак мәчете имамы итеп билгеләнүе дә теркәлгән.

Дәрдемәнднең бабасы Габделкәрим 1851 елда вафат була. Сәүдәләк эшен дәвам итүне 22 яшьлек улы Мөхәммәтсадыйкка калдыра. Атасы аны әле бер эл элек кенә тирә-юндә иң абруйлы морза кызы саналган Хәнифәгә өйләндергән була. Дашкин морзалар шәҗәрәсендә күрсәтелгәнчә, аларның биш баласы туа. Дәрдемәндкә багышлы истәлек язмаларында исә аның Шакир агасы гына күрсәтелгән. Зөфәр Бәширов белән Дәрдемәнд «эзләреннән» йөргәндә без Юлык авылы зиратында аның тагын бер агасының кабер ташын фотога төшереп алган идек. Ул иртәрәк вафат булган бугай. Әлеге шәҗәрәдә теркәлгән кыз бала, бәлки, тагын да иртәрәк – Тайсуганда яшәгәндә үк гүр иясе булгандыр...

Сәлим ахунга багышлы истәлекләрдә аның 19 баласы туганлыгы күрсәтелә. Иң әүвәл Эстәрлетамакта туып, шунда гомер иткән оныгы Габдулланы искә алыйк. Шул шәһәрдә һәм якын-тирә авылларда берничә кибет тоткан сәүдәгәр була ул. 1895 елда туган улы, булачак язучы Исмәгыйль Рәмиевтән башка балаларын белмим. Байтак еллар Татарстан филармониясендә эшләгән Фатыйма апа Вәлиева белән аларның бик якын кардәш булганлыкларын гына хәтерлим.

Исмәгыйль ага Рәмиевнең иң тәүге «Спекулянт бәете» әсәре 1919 да Уфада нәшер ителә. Шул ук елларда ул журналист буларак таныла башлый. Соңрак Казанда нәшер ителүче «Чаян» журналында да эшләп ала. Рәсәй күләмендә татарча нәшер ителгән барлык газета-журналлар тарихын барлап, энциклопедик хезмәт яза. Бай эчтәлекле «Вакытлы татар матбугаты» китабы 1926 елда Казанда нәшер ителә. Бер әңгәмә вакытында шул хезмәтенең Англиядәге Оксфорд университеты архивында саклануын да белдергән иде ул. «Шул хакта бер Мәскәү кешесе хәбәр итте миңа», дигән иде.

И.Рәмиев 1910 ел соңында Казанга килә. Яшь иҗат кешеләре белән таныша. Г.Тукай белән дә шул елларда аралашкалый. Соңрак шул очрашуларга багышлап бик кызыклы истәлекләр дә яза. Тукайның үзара аралашканда бик сабыр холыклы, аз сүзле булуын да искә ала ул. Үзе 1912-1914 елларда «Сәйяр» труппасында суфлер булып йөргәндә пьесалар да язгалый. «Кайберләрен соңрак очлап та чыктым», дигәне хәтердә калган. Китап киштәмдә хәзер аның ике хезмәте саклана. Бик бай эчтәлекле «Истәлекләр. Татарча басма сүз» һәм «Әдәби сүзлек» китаплары. «Истәлекләр» өлешендә Г.Тукай белән Казанда һәм Сәгыйть Рәмиев белән Әстерханда үзара аралашу вакыйгалары истә калырлык итеп тасвирланган. Ә «Әдәби сүзлек» басмасында исә шул ук Сәлим ахун нәселеннән булган бер Рәмиевнең 1910 елларда Женева университетында укытканлыгы да бәян ителә.

* * *

Үз чорының атаклы шагыйре һәм драматургы булган Сәгыйть Рәмиев тә шул Сәлим ахун онығы. Тукайның Казанга күчеп килгән чордагы истәлекләрендә Сәгыйть чордашын шагыйрь буларак үзеннән өстенрәк күргәнлеге дә әйтеп үтелә. Казанда Фатих Әмирхан белән Сәгыйть Рәмиев аның иң якын киңәшчеләре була. Берәр ай чамасы эшсез йөргәннән соң, С.Рәмиев ярдәмендә ул яңа ачылган «Китап» нәшриятына эшкә алына. Уральск шәһәрендә калган апаларына язган хатларында эшеннән һәм эш хакыннан бик канәгать булуын белдерә. «Әхмәт бай улы белән бергә эшлибез», дип тә яза. Совет хакимияте елларындагы истәлекләрдә Тукай белән С.Рәмиевне бик аралаштырмадылар. Андый хәлнең төп сәбәбе – Сәгыйтьнең Совет чорында «ак эмигрант» Г.Исхакый төркемендә «теркәлгәнлегендәдер».

«Китап» нәшрияты мөдире, ярым эсер Габдерахман Дәүләтшин да шул төркем кешесе.

Аның белән Сәгыйть Оренбургтагы «Хөсәения» мәдрәсәсендә бергә укыган. Икесе дә әдәбият сөючеләр. Габдерахман Казандагы укытучылар мәктәбендә укыганда драма түгәрәгендә катнашып, Д.Таждаров тәхәллүсе белән сәхнәгә чыккан шәхес. Шул ук тәхәллүс белән русчадан пьесалар да тәрҗемә иткән, үзе дә «Яшь хатын» исемле пьеса иҗат иткән. Аның ул әсәрләре сәхнәләрдә еш уйнала, тамашачы тарафыннан уңай кабул ителә. Әхмәт бай Хөсәенов тарафыннан тәрбиягә алынган кеше буларак, ул еш кына фикердәш әдипләре әсәрләрен нәшер итешүдә дә булышкан. Әйтик, бер чорда Казандагы укытучылар мәктәбендә бергә укыган иптәшләреннән Идрис Багдановның «Помада мәсьәләсе» китабын, Гаяз Исхакый әсәрләренең кайберләрен ул үз хисабына да бастыргалаган. Г.Тукайны да ул, 25 сумлык гадәти эш хакыннан тыш, нәшрият өчен дип алынган кунакханә бүлмәсендә тота...

Сәгыйтьнең атасы, Сәлим ахун улы Лотфулла сәүдәгәр-кәсепче була, дип язалар. Баштарак үзе дә урман кисү, бүрәнәләрне салга бәйләп Агыйдел буйлап агызу эшләрендә катнаша, дип тә искә алалар. Сал агызу вакыйгаларында инде ул оештыручы буларак йөргәндер. Шуннан соң да ул йортлар, мәчетләр төзү өчен кирәк булган бүрәнәләр, агач эшләнмәләр белән дә эш итә. Аның сәүдә эше күбрәк дала як авылларына бәйле булганлыктан, улына биш яшь тулгач, ул гаиләсе белән Оренбург өязендәге Акман авылыннан Урал елгасының түбән буендагы Илек шәһәрчегенә күчеп китә. Казакъ далалары тарафыннан агып төшүче мул сулы Илек елгасы тамагындагы шәһәрчеккә. Шуннан 150 чакрымнардагы Актүбә шәһәрендә укыган елларда без ул тын агышлы Илек суында рәхәтләнеп коена идек. Бәлки ул шул тын елга буйлап казакъ авылларына кирәк булган әйберләрне дә ташыган, үзенә кирәкләрен дә аннан алып кайткандыр. Ул чорда казакълар белән сәүдә итү бик отышлы саналган. Хөсәенов байлар тарафыннан тупланган миллионнар да бит, нигездә, шуннан килә.

Сәгыйть Лотфулла улы 1880 елның февралендә туган. Башлангыч белемне Илек шәһәрчегендә үзләштергәч, 1890 елда аны атасы Оренбургтагы «Хөсәения» мәдрәсәсенә илтеп урнаштыра. Аны уңышлы тәмамлагач, 1902 елның көзеннән Сәгыйть шунда укытырга калдырыла. Бу вакытта инде аның шәкертләр арасында гына түгел, укытучы-хәлфәләр арасында да шагыйрь буларак таныла башлаган чагы була. Өстәвенә әле ул үз ишләре арасында моңлы җырчы буларак та дан казанып өлгерә. Соңрак Г.Тукай да аның бу шөгылен бик мактап телгә ала. С.Рәмиевнең «Хөсәения» мәдрәсәсендә уку һәм укыту еллары Казанда яшәү чорында иҗат ителгән «Низамлы мәдрәсә» (1907) комедиясендә чагылыш таба.

Әлеге мәдрәсәне оештыручы Хөсәенов байлар шул ук 1902 елда Оренбургка Гаяз Исхакыйны да чакырып китерәләр. Аның Казандагы укытучылар мәктәбен тәмамлагач та «Хөсәения» мәдрәсәсенә укытырга чакырылуы әлекке курсташы, дусты Габдерахман Дәүләтшинга бәйле бугай. Гаяз белән Сәгыйть, иҗади рухлы ике яшь мөгаллим тиз арада танышып, дуслашып китә. Нәкъ шул елларда Сәгыйть Рәмиевнең татар халкын иреккә, көрәшкә өндәгән, «Уян татар» рухында иҗат ителгән шигырьләре барлыкка килә. Шул елда Г.Исхакый да, Казанда укыган чорда хәстәрли башлаган тарихи эчтәлекле, атаклы «Ике йөз елдан соң инкыйраз» хезмәтен иҗат итүгә керешә. Ул әсәр 1904 елда басылып та чыга. Мөгаен, аны нәшер итешүче шул ук «Әхмәт бай улы Дәүләтшин» булгандыр. 1903-1904 елларда Гаязның атасы җитди авырып китү сәбәпле, ул эш белән шөгыльләнергә вакыты да калмагандыр. Бер-ике елдан соң, Г.Исхакый Архангель өлкәсенә сөргенгә җибәрелгәч тә бит, аның «Зиндан» китабын барлап-туплап нәшер итүчеләр дә шул ук Г.Дәүләтшин белән С.Рәмиев була. Ул китапка багышлап язылган «Кереш сүз» авторы да Г.Дәүләтшин-Хөсәенов ич.

* * *

Гаяз белән Сәгыйть хәлфәләрнең яшь аралары да ике ел чамасы гына бит. Шулай да, Казан кунагының абый икәнлеге тиздән үзен сиздерәчәк. 1905 елгы вакыйгалардан соң, татарларга да матбугат ачу иреге бирелү белдерелгәч, Сәгыйть тә аның артыннан Казан тарафына китеп бара. Һәм бергәләп алар «Таң йолдызы» газетасын нәшер итү хәстәренә керешә. Бу газета 1906 елның май аеннан нәшер ителә башлый. Шул һәм аның дәвамчылары булган, татар сул эсерлары тарафыннан нәшер ителгән өч газетаның баш мөхәррирләре исемлегендә С.Рәмиев Исхакыйдан соң икенче урынны били. Җитди сәяси мәкаләләр авторы буларак Г.Исхакый төрмәләргә ябылган, сөргенгә озатылган чорларда алар башлап чыгарган газеталарның баш мөхәррирлек вазифасын С.Рәмиев башкара.

● Г.Тукай (сулдан икенче, фуражкада) театр труппасы артистлары арасында (уртада, эшләпә кигәне – С.Рәмиев). Астрахань, 1911 ел.

1906-1910 еллар аралыгында аның шигырьләре, үзләре нәшер иткән газеталардан тыш, Ф.Әмирхан җитәкчелегендә чыккан «Әлислах»та да еш басыла. Оренбургта кардәшләре Рәмиевләр нәшер иткән «Шура» журналында да Сәгыйтьнең кайбер хезмәтләре күренгәләгән. Мәсәлән, борынгы «Гөлстан» әсәре тәрҗемәсе хакында мәкаләсе. «Вакыт» газетасында чыккан язмаларның исемлеге барланмаганлыктан, С.Рәмиевнең анда языш-язышмавы әлегә билгесез. Шул ук вакытта аның «Вакыт» редакторы Фатих Кәрими белән ара-тирә аралашканлыгы хәбәр ителгәли. Шул ук елларда С.Рәмиевнең укучылары тарафыннан хуплап кабул ителгән байтак кына шигырьләре Казанда рус телендә чыгучы газетада да басыла.

1910-1914 елларда ул Әстерханда татар телендә чыга башлаган «Идел» газетасы идарәсендә эшли. Галимҗан Ибраһимовның җәмәгате, язучы Гөлсем апа Мөхәммәдова: «Шәһәргә килеп озак тормастан, эти аны безнең өй мансардасында яшәргә күнектерде. Берәр елдан соң Габдулла Тукай шәһәргә килгәч тә, берничә көн алар шунда кунды», дип сөйләгән иде. Гөлсем атасы Давыт шәһәр күләмендә танылган эшмәкәр һәм актив җәмәгать эшлеклесе була. Хәер, Г.Тукайга багышланган истәлек китабында да (1976 елгы басма) шундый ук мәгълүмат китерелә (Вәлит Алиев истәлеге, 120 б.)

Әстерханда Г.Тукай булып кайткач, бер елдан соң, анда «Сәйяр» труппасы артистлары белән Исмәгыйль Рәмиев тә бара. «Сәгыйть Рәмиев белән беренче тапкыр шунда күрештек, труппа артистлары белән очрашуда. Мавыктыргыч, җанлы әңгәмәче иде ул. Рус, гарәп, фарсы әдәбияты белән таныш булганга, әңгәмәсе әдәби мисалларга, әйтемнәргә бай. Чама белән генә юмор да бар үзендә. Кешенең сүзен бүлеп сүзгә керешми. Пөхтә һәм килешле киенгән иде», дип яза ул кардәшенә багышлы истәлегендә.

1914 елда хакимият «Идел» газетасын япкач, С.Рәмиев Уфага кайта. Авыл хуҗалыгына багышлы бер журналга эшкә керә. 1917-1918 елгы сәяси түнтәрешләрдән соң ул, кемнәр тәкъдиме беләндер, хәзерге Чиләбе өлкәсенә кергән Югары Урал (Верхнеуральск) өязендә партия оешмаларында да эшләп ала. Тәүге чорда бит большевиклар белән эсерлар бердәм булды, бераздан соң гына талашып аерылыштылар. Шул сәбәпледер, С.Рәмиев берара шул төбәктә милли мәгариф бүлеген дә җитәкли. Ютәлләү авыруы көчәя башлагач, 1922 ел ахырларында янә Уфа каласына әйләнеп кайта. Әдәби очрашуларда еш катнаша. Бу елларда алар кардәше И.Рәмиев белән дә еш аралаша. «Бу чорда сәхнәгә чыгып әсәрләрен оста укучының берсе, бәлки, нәфис сүз остасы булып танылганы Сәгыйть Рәмиев булгандыр. Ягымлы тавыш белән сүзне, иҗекләрне ачык иттереп җиткереп, кирәк урында басым ясап, ашыкмыйча һәм каушамыйча сөйләр иде. Көчәнеп тавышын да күтәрми, артык хәрәкәт тә ясамый. Шулай тын гына тыңлап утырырга мәҗбүр итә. Шуннан соңгы буын шагыйрьләребездән әсәрләрен матур укуда Һади Такташка җиткән берәү дә булмады шикелле».

Уфада яшәгән елларында шагыйрь ешрак проза әсәрләрен тәрҗемә итүгә әһәмият бирә. Бу чорда иҗат ителгән «Мәсихи хөррият», «Кабакта мәхәббәт» кебек үзенең драма әсәрләре белән бергә аның Р.Джованьолиның «Спартак» һәм Софоклның «Әдип хөкемдар» исемле әсәрләре тәрҗемәсен дә атарга кирәктер. «Ул әсәрләр кульязмасы Г.Ибраһимовка тапшырылган булса да, матбугатка чыкмый кала», дип яза И.Рәмиев. Бу очракта сүз, әлбәттә, Гыйльми Үзәк тарафыннан оештырылган Әдәби-мәдәни мирасны барлау комиссиясе эшчәнлегенә бәйле вакыйга турында бара. 1927 елгы бер җитди комиссия утырышында Гыйльми Үзәк һәм аның җитәкчеләре эшчәнлеге милләтчелектә гаепләнә. Ул милләтче җитәкчеләр эштән китәргә тиеш, дигән карар чыгарыла. Шул хакта 1990 елларда «Казан утлары» журналында күләмле мәкалә дә урнаштырылган иде.

Г.Ибраһимов шуннан соң бик җитди авырып хастаханәгә керә. Мөгаен, шушы вакыйга С.Рәмиевнең әлеге кульязмаларының югалуына сәбәпче булгандыр.

Уфада яшәү дәверендә Сәгыйть Рәмиевнең «ютәл чире» белән авырый башлавын телгә алдык. Кымыз белән дәвалануга йөрүләр әллә-ни файда бирми. Һәм 1926 елның 16 мартында ул вафат була. Уфа шәһәре зиратында җирләнә.

Бу күренекле әдипнең мәктәп бусагасын атлап керү вакыйгаларына бәйле чорын чагылдырган, үз-үзен белә башлаганнан «туган авылы» булган Илек район үзәген дә бер барып күрәсе иде. Анда аның нәселен хәтерләүчеләр бармы икән? 1990 елларда шул район газетасының баш мөхәррире милләттәшебез Равил Енакаев булды. Аның шул төбәк татар авылларына һәм билгеле кешеләренә багышлы мәкаләләре Оренбургта нәшер ителүче «Яңа вакыт» газетасында да еш күренгәләр иде. Ләкин ул газетаны даими алмаганлыктан, шул районнан чыккан Сәгыйть Рәмиевка багышлы берәр төрле язманың булганын хәтерләмим. Кайбер язмаларын ул Казан газеталарына да җибәргәли иде. «Шулар чыкмадымы?» дип сорап язган бер-ике хаты да бар иде. Ә менә Пенза тарафыннан чыккан ул журналистның Оренбургка барган татар язучылары белән бергә төшкән фотосы әле дә саклана...

Лирон ХӘМИДУЛЛИН.
Июль, 2023 ел.

Татар дөньясыннан хәбәрләр

САМАРА

19 августта Самара өлкәсенең Кызыл Яр авылында яңа Җәмигъ мәчетенә нигез салынды. Тантанага өлкә губернаторы Д.И. Азаров, өлкә мөфтие Талип хәзрәт Яруллин, Краснояр районы хакимияте җитәкчелеге һ.б. кунаклар чакырылу иде.

СЫЗРАНЬ

Сызраньда яшәүче милләттәшебез Әсма Сафа кызы үзенең 100 яшен тутырды. Аны котларга аксакаллар вәкиле Равил бабай һәм «Азан» мәчете имамы килгән.

УДМУРТИЯ

Кече Пурга районының Пугачево авылында өлкән яшьтә ялгыз калган кешеләр, инвалидлар өчен «Приют человека» пансионаты ачылды. Проектның авторы – «Язмышлар» социаль тернәкләндерү үзәге җитәкчесе Илшат Гыйльфанов. «Безнең үзәк тормышта авыр хәлдә калган кешеләргә ярдәм итә. Бөтен таләпләргә, стандартларга туры килә торган бина булдыру турында без күптәннән хыялланa идек. Әлеге пансионат 71 кешегә исәпләнгән. Монда инвалидларга, өлкән яшьтәге кешеләргә ярдәм күрсәтeләчәк. Бирегә элэгү өчен төп таләп – ярдәмгә мохтаҗ кешенең якыннары, туганнары булмау. Мәсәлән, кемнеңдер балалары бөтенләй юк, кемдер гомер итү дәверендә барысын да югалткан яки аралашудан туктаган. Ягъни, ярдәм сорап барырдай бер кешеләре дә булмаганнар гына мөрәҗәгать итә ала. Без, үз чиратыбызда, аларны яшәү урыны, ризык белән тәэмин итәчәкбез. Кирәк булса, медицина ярдәме дә күрсәтeләчәк», – ди Илшат Гыйльфанов.

ИЖАУ

Можгадан ерак түгел урнашкан Горняк авылы ял базасында Татар яшьләре слеты узды. 11 регионнан барлыгы 80 гә якын катнашучы килгән иде. Җыен уеннар, конкурслар, остаханә, баян, гитара моңнары белән аралашып, бик күңелле узды. Чараны «Иман» татар яшьләре берлеге оештырды. Ял базасының хуҗалары – Айгөл һәм Марат Каюмовлар үзләре дә кайчандыр «Иман» берлеге активистлары булган. Слетта яшьләр татарча гына сөйләшергә, белмәгәннәре исә өйрәнергә тырыша. Быел бу чара 9 нчы тапкыр үтте.

Ижау шәһәрендә язучы Ринат Батталов истәлегенә мемориаль такта ачылды. Мемориаль такта язучы 1994 елдан 2018 елга кадәр яшәгән йорт (Гагарин урамы, 37нче йорт) диварына куелган. Чарада Язучылар берлегеннән Данил Салихов, шагыйрь Рифат Җамал, Ринат Батталовның туганнары, шәһәрнең татар җәмәгатьчелеге вәкилләре катнашты.

Эльмира СИРАҖИ туплады.

(Дәвамы. Башы 33 нче санда.)

«И-и, бичаракай», дип аны сүзсез генә нечкә биленнән ныграк кысып алам, ул карышмый. Китәр вакыт җиткәч, телефон номерларыбызны алышабыз. Мин ачынудан, ахры, «Әһ!» дип ухылдыйм. Гөлчирәнең яңагы буйлап ике бөртек күз яше агып төшүен күрәм. Гасабилы карашы миңа төбәлгән. «Күрешербезме?» – «Бәлки...»

* * *

Айъярым чамасы вакыт сизелми дә узды. Япа-ялгыз Гөлчирә кайчагында исемә төшә дә, аның фидаи язмышы турында ачынудан йөрәк яна иде. Асылда үзен татар балалары, милли мәгърифәт хакына әрәм иткән ялгыз учак, хәтта ялгыз шәм бит.

Ә беркөнне бөтенләй көтмәгәндә телефон чылтырады да, аның экранында Гөлчирәнең исеме калкып чыкты.

– Алло, хәлләрегез ничек, кунак абый? Мине күптән онытмагансыздыр инде.

– Синең кебек гүзәлне онытып буламыни? Хәерле көн сиңа, Гөлчирәкәй!

– Син, чыннан да, онытмадыңмы? Салпы якка салам кыстыру гына түгелдер бит?

– Юк инде, чынлап онытмадым. Хәтта сагынам да.

– Алайса, алайса... – Гөлчирә сулыш алды. – Мин Чаллыда бүген, кунак абый. Менә, үзем килдем. Һичбер адымга да мәҗбүр итмим, син минем алда бурычлы да түгел... Ләкин сине бик күрәсем килә!..

– Син кайда? – дип кенә сорау ташладым да, аның янына ук шикелле очтым...

Кибетләргә кереп, шампаннар да, җимешләр дә җыйдык. Чулман култыгының аръягында гына үзем бик яраткан кырә торган озын бер күл бар иде. Кичен анда бер-ике балыкчыдан башка сыңар җан да булмый. Шунда барып урнаштык, чатыр кордык. Мин якындагы аланнан корыган-сыңган агач җыеп чыктым. Арата эләрлек терәү күсәкләре кактык, учак тергездек. Күл өстенә зәңгәр төтен сарылды, аратага куйган чыбыкта ит кисәкләре чыжылтый башлады. Күл буенда им өчен генә булса да шылт иткән тавыш та ишетелми. Без – монда бары тик икебез, без монда япа-ялгыз. Аяклар үзеннән-үзе Гөлчирә янына тарта, күңелдә ут. Мин кунак кызын кочагыма алам, иреннәр бер-берсен бик тиз эзләп таба. Рәхәт итеп, суза-суза, озаклап үбешәбез. Колагыма Гөлчирәнең пышылдау авазы ишетелә:

– Син минем турыда начар уйлый күрмә. Күңелемә кереп калдың, сагынуга түзә алмадым бит!

– Әле ярый килгәнсең, сылуым, Гөлчирәкәй!..

Шампан белән җимешләрдән авыз итеп алгач, хуҗа кеше буларак, мин тәкъдим ясаудан тартынып та тормыйм:

– Мин коенып туя алмаган, серле күл бу. Әйдә, коенабыз?

– Әлбәттә, коенабыз, – дип иреннәрен ачып елмайды да, Гөлчирә мин фәкыйрьне янә ике кулы белән дә кысып, кочагына алды. – Кызыл Өфедә аерылган чакта син «Әһ!» дигән идең, менә мин ике ай буена шуны кабатлап йөрдем. Бүтән үкенерлек итмим инде сине, бик белеп тор!

– Ә мин риза, риза, сылукаем!

Гөлчирә җиңел генә итеп кочактан шуып чыкты.

– Син ялгызың гына керә тор, җаным. Мин бер җиргә генә барып килим дә, хәзер керәм...

Әлеге күл урманның бер читендә. Аңа каршы яклап якын килеп тә булмый, ә үзебез туктаган юлны минем машина бүлгән. Кичке эңгер-меңгер төшкән бит инде, су өстенә хәтта зәңгәрсу төстәрәк сыек томан яткан. Безне чит-ят күзнең килеп күрәсе юк, рәхәтләнеп коен!..

Мин Гөлчирәнең күл буена әйләнеп кайтуын күзләремнең яны белән генә шәйләп тордым, әмма үзенә берни сиздермәдем. Менә ул яр буена сикергәләп төште дә, ал төстәге халатын җиңел генә шудырып, суның эченә тезенә җиткәнче кереп басты. Шәйләп өлгердем бит: җанкаемның тән өстендә сыңар кием дә юк! Ул үзе дә мин күзәткәнне сизенәдер сыман. Әнә, ике кулын өскә таба сузган көенчә хәрәкәтсез калды. Мин кыргый болан баласын күргәндәй тын алырга куркам. Алдымда тыгыз, матур ботлар. Барча гүзәллеген тоташтырып торучы неп-нечкә бил. Кайчандыр сабый имезсә дә, табигый туп халәтенә кайткан тып-тыгыз, мул күкрәкләр, ымсындыргыч, алсу ике чия. Аһ, бу байлык!..

Без бер-беребезгә дәшми йөзеп килдек. Иреннәр генә түгел, кызган тәннәр дә бер-берсенә кушылды, озак аерылышмадык...

Ярга читенә менеп утыргач, Гөлчирәнең күзләреннән яшь тамчылары саркып чыкты.

– Кимсетелү-кыйналуларым өчен шушы наз да олы бүләк миңа. Бүген рәхәт, ә соңгы бер ай эчендә никадәрле газап кичердем бит.

Мин Гөлчирәне янә кочагыма алам, гажәпләнеп күзләренә багам.

– Сөйлә, бәгърем?

Гөлчирә күл өстенә төбәлеп утырган, аның яңаклары буйлап аккан күз яшьләре күл суына барып кушыладыр кебек. Ул сирәк кенә сулкылдап та куя, ләкин минем күзләремә карарга да кыенсына, ахры.

– Сезнең Шәрипов килеп, Сумов белән килешү төзегән булган иде. Яңа мәктәпле булабыз, дип күкләргә ашып йөрдем. Ике атна элек мәгариф министрлыгына чакырттылар да, болытлар өстеннән кайнар таба өстенә тартып төшерделәр. «Нинди милли мәктәп, ди ул? Бездә дәүләт теле берәү генә, әле шимбә мәктәбеңне дә ябып куячакбыз. Урыс телендә укытуга алынмыйсың икән, авылыңа аттыр!» Министрлык менә шундый хөкем карары бүләк итте миңа. Башка чарам калмады, мин инде Кызыл Өфедә хезмәтемне ташлап, авылыма кайттым. Бердәнбер юанычым бар – балам янында булачакмын хәзер. Син, зинһар, мине гаепли генә күрмә?..

Гөлчирә әле күл эченнән чыккач өстенә халатын да кимәгән иде бит, аны кочаклап, тәнемә үз җылымны бирергә тырышып утырдым. Нинди сүзләр тапсам да, юатып булмаячак, моны аңлый идем...

Шулай бер-беребезгә берегеп утырганда, бөтенләй көтмәгәндә, янибызга япа-ялгыз төлке килеп чыкты. Йә ялкында көйгән ит исен сизгәндер, йә күл буена ялгыз пар килүне тойгандыр да, ризык өмет итеп йөрүедер инде. Без икебез дә Гөлчирә белән аңа текәлеп утырабыз, ә ул тамчы да курыкмыйча, ике ялгыз ярны күзәтә. Беренче булып, Гөлчирә сикереп торды.

– Кисәүдә байтак кына ит калды бит әле, бер-ике кисәген булса да аңа бирик.

Гөлчирә гаять олы кунак килгән сыман теге әрсез төлкенең янында бөтерелеп йөри, ә тегесе хатын-кыз күңелендәге изгелекне сизәдер инде, сылу ярым аңа бик якын килгән чагында да читкә сикерми, Гөлчирәнең кулыннан диярлек ризык алып йота. Сылукаем да канәгать, аңа мәрхәмәтлек кылу изге дәва бугай. «И-и, бичара, – дип куям эчтән генә. – Үзенең тормышта һичбер байлыгы, хәтта куышы да юк, ә һаман, барыбер, чит җаннар көен кайгырта бит!»

Гөлчирә халатын сыңар кулына учлап кыскан килеш, һаман киенмичә байтак вакыт төлкенең көен көйләп йөрде әле. Миңа рәхәт, шәфәкъ яктысында, күмерләр чаткысында мин һаман аның гүзәл ботларын, тыгыз күкрәкләрен, татлы чияләрен күзәтеп хозурланам. Истирәхәт!.. Аннары ай елмаеп, вак-төяк сулыкларга ишкәк сала-сала йөзгән чагында, аннан бигрәк бер-беребез белән хозурланып, янә дә су коендык. Яктырып таң атуын бөтенләй сизмәгәнбез...

Бу юлы аерылышкан чакта да вәгъдәләр бирешмәдек. Гөлчирә киткәннән соң дистә мәртәбәләр уртак күлебез буйларын урап, су коенган минутларны, хәтта юньсез, ятим төлкебезне дә сагына-сагына, озак эзләп йөрдем. Менә хәзер дә янә килеп чыкмасмы, дип кычкырасым килә:

– Сылуым, Гөлчирәкәй!..

Казан, 2023.

Вахит ИМАМОВ

КҮЛ БУЕНДА СЕРЛЕ ТӨН

Берлинны яулаган татарлар

(Ахыры. Башы 30-33 нче саннарда).

Сарман районының Дүсем авылында 1925 елда туган **Габдрахман Гыйлметдин улы Хөррәмов** сугышка 1943 елның сентябрендә чакырыла. 89 нчы гвардия укчы дивизиянең 267 нче укчы полкында отделение командиры, кече сержант булып хезмәт итә. Одер елгасын кичү барышындагы каһарманлыгы өчен 1945 елның 28 февралендә Кызыл Йолдыз ордены белән бүләкләнә. 1945 елның 26 апрелендә Берлин урамнарын азат итү өчен бәрелешләрдә бер йортка кереп оялаган гитлерчыларны бәреп чыгаруга ирешә, ләкин үзе дә һәлак була. Вафатыннан соң II дәрәҗә Ватан сугышы ордены белән бүләкләнә.

Габдрахман Хөррәмовны вафатыннан соң бүләкләү кәгазе.

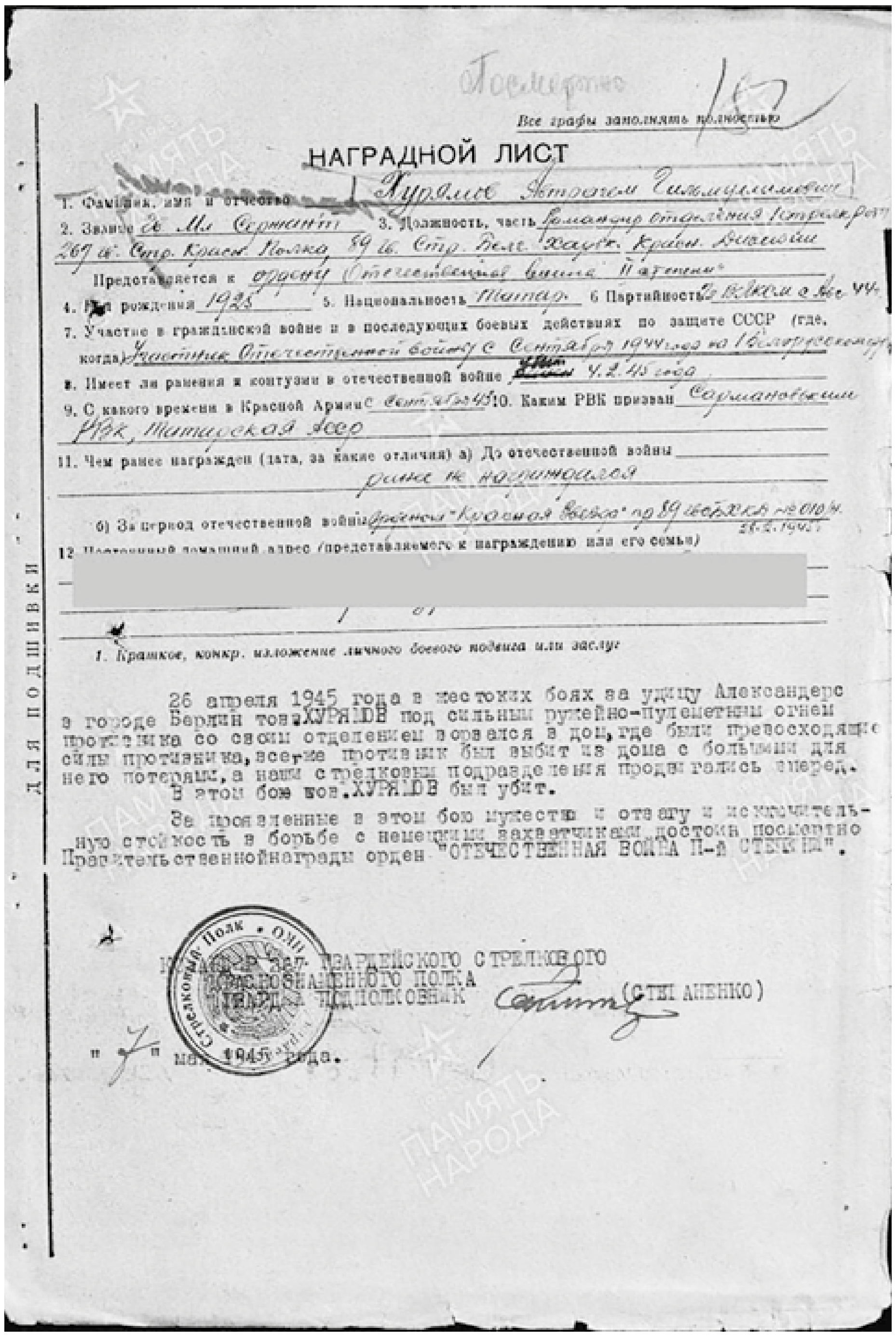
Посмертно
Все графы заполнять полностью
НАГРАДНОЙ ЛИСТ
1. Фамилия, имя и отчество Хурямов Абдрахман Гильмутдинович
2. Звание гв. мл. сержант 3. Должность, часть командир отделения 1 стрелк. роты 267 гв. Стр. Красн. Полка 89 гв. Стр. Белг. Харьк. Красн. дивизии
Представляется к ордену Отечественной войны II степени
4. Год рождения 1925 5. Национальность татар 6. Партийность
7. Участие в гражданской войне и в последующих боевых действиях по защите СССР (где, когда) Участник Отечественной войны с сентября 1944 года на 1 Белорусском
8. Имеет ли ранения и контузии в отечественной войне 4.2.45 года
9. С какого времени в Красной Армии с сентября 43 10. Каким РВК призван Сармановский РВК, Татарская АССР
11. Чем ранее награжден (дата, за какие отличия) а) До отечественной войны ранее не награждался
б) За период отечественной войны орденом "Красная Звезда" по 89 гв. СД № 010/н 28.2.1945
12. Постоянный домашний адрес (представляемого к награждению или его семьи)

ДЛЯ ПОДШИВКИ

1. Краткое, конкр. изложение личного боевого подвига или заслуг

26 апреля 1945 года в жестоких боях за улицу Александерс в городе Берлин тов. ХУРЯМОВ под сильным ружейно-пулеметным огнем противника со своим отделением ворвался в дом, где были превосходящие силы противника, все же противник был выбит из дома с большими для него потерями, а наши стрелковые подразделения продвигались вперед.
В этом бою тов. ХУРЯМОВ был убит.
За проявленные в этом бою мужество и отвагу и исключительную стойкость в борьбе с немецкими захватчиками достоин посмертно Правительственной награды орден "ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА II-й СТЕПЕНИ".

Командир 267 гвардейского стрелкового Краснознаменного полка гвардии подполковник (СТЕПАНЕНКО)
"7" мая 1945 года.

Совет солдатлары әсирлеккә алган гитлерчыларны куалый.

Тукай районының Иске Абдул авылында 1920 елда туган Муллагали Тәхбәт улы Йосыпов Кызыл армиягә 1940 елның 30 сентябрендә Ворошилов районы (үзәге Теләнче Тамак) комиссариаты тарафыннан мобилизацияләнә. 7 нче гвардия аерым авыр танклар бригадасында разведка ротасының пулеметчысы булып хезмәт итә, сержант. 1942 елның 31 гыйнварында «Батырлык өчен» медаленә лаек була. Берлинны штурмлау башлангач, беренче көннәреннән үк шунда сугыша. 1945 елның 1 маенда Берлиндагы Рейхстагны яулау өчен Ландвер елгасын кичкәндә 5 гитлерчыны юкка чыгара, ләкин үзе дә яраланып һәлак була. Аны Берлиндагы Виктория паркында җирлиләр. Вафатыннан соң 1 дәрәҗә Ватан сугышы ордены белән бүләкләнә.

Муллагали Йосыповны вафатыннан соң бүләкләү өчен тутырылган рапорт.

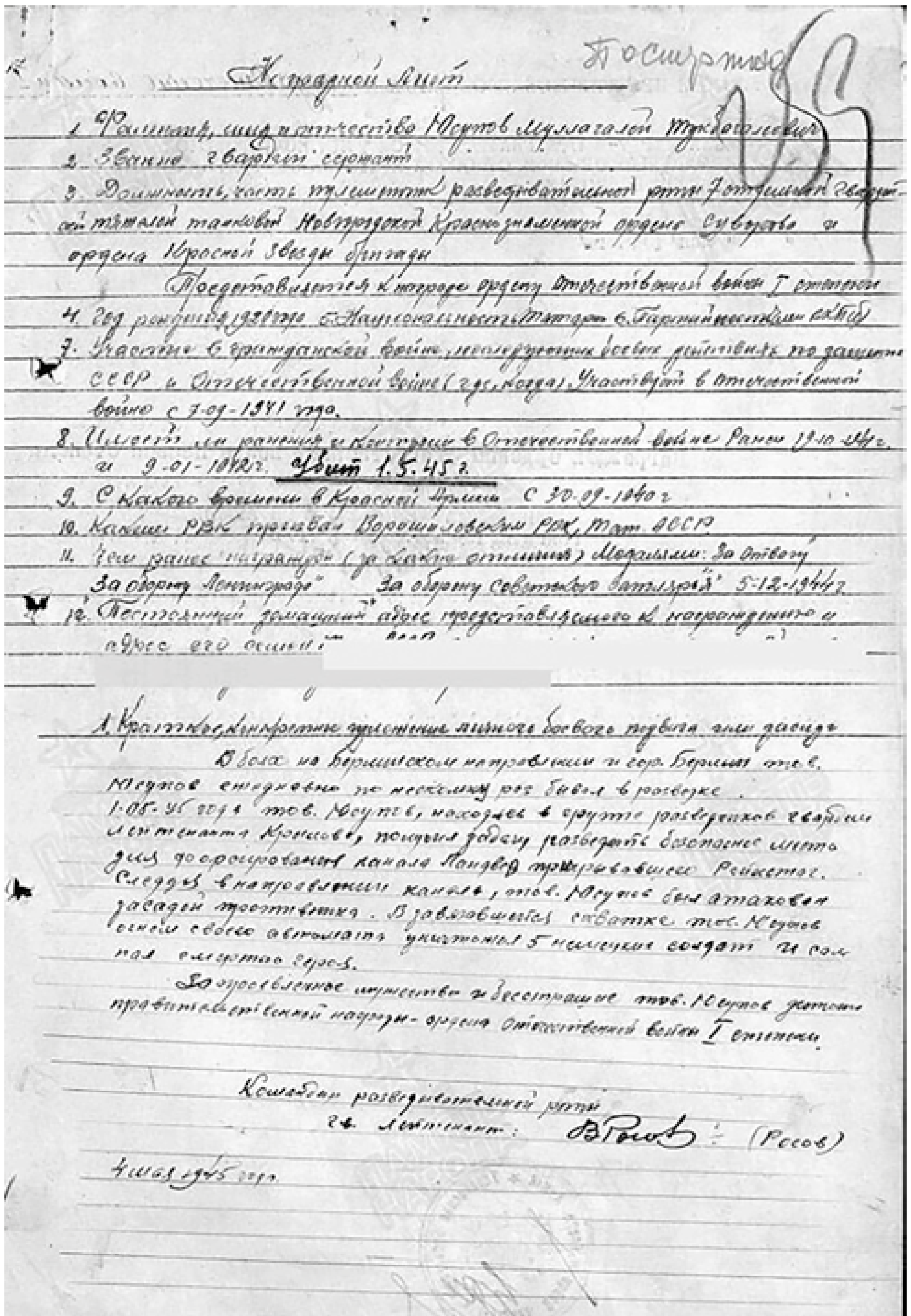
Посмертно
Наградной лист
1. Фамилия, имя и отчество Юсупов Муллагали Тухбатович
2. Звание гвардии сержант
3. Должность, часть пулеметчик разведывательной роты 7 отдельной гвардейской тяжелой танковой Новгородской Краснознаменной ордена Суворова и ордена Красной Звезды бригады
Представляется к награде орденом Отечественной войны I степени
4. Год рождения 1920 года 5. Национальность татарин 6. Партийность член ВКП(б)
7. Участие в гражданской войне, последующих боевых действиях по защите СССР и Отечественной войне (где, когда). Участвует в Отечественной войне с 7-09-1941 года.
8. Имеет ли ранения и контузии в Отечественной войне Ранен 19-10-41 г. и 9-01-1942 г. Убит 1.5.45 г.
9. С какого времени в Красной Армии с 30-09-1940 г.
10. Каким РВК призван Ворошиловским РВК, Тат. АССР
11. Чем ранее награжден (за какие отличия) Медалями: За отвагу, За оборону Ленинграда, За оборону Советского Заполярья 5-12-1944 г.
12. Постоянный домашний адрес представляемого к награждению и адрес его семьи

1. Краткое, конкретное изложение личного боевого подвига или заслуг
В боях на берлинском направлении и гор. Берлин тов. Юсупов ежедневно по нескольку раз бывал в разведке. 1-05-45 года тов. Юсупов, находясь в группе разведчиков гвардии лейтенанта Кривцова, получив задачу разведать безопасное место для форсирования канала Ландвер [illegible] Рейхстаг. Следуя к направлению канала, тов. Юсупов был атакован засадой противника. В завязавшейся схватке тов. Юсупов огнем своего автомата уничтожил 5 немецких солдат и сам пал смертью героя.
За проявленное мужество и бесстрашие тов. Юсупов достоин правительственной награды – ордена Отечественной войны I степени.

Командир разведывательной роты гв. лейтенант: (Росов)
4 мая 1945 года.

Михаил ЧЕРЕПАНОВ.
«Миллиард татар» челтәреннән.
Вахит ИМАМОВ тәрҗемәсе.

● Хатыны Кадрия, улы Алмаз белән. Гаилә архивыннан.

ХАЛЫК ҖЫРЧЫСЫ

Быел Татарстанның халык, Россиянең атказанган артисты, Россия һәм Интеррекордлар рекордчысы Мирсәет Сөнгатуллин үзенең гомер бәйрәмен – 70 яшьлек юбилеен билгеләп үтә.

– Мирсәет абый, бу көннәрдә ни белән мәшгульсез?

– Юбилеем булды – быел миңа 70 яшь тулды. Туганнар, иҗатташ дусларны чакырып, кунак иттем, мәҗлес оештырдым. Юбилеем уңаеннан концерт та булачак, шуңа әзерләнеп йөрим.

– Күп кешенең күңеле 18 дә була...

– Минеке – 28 дә! 70 яшьтә, бер караганда, моңсу да, икенче караганда, кызык, күңелле дә. Алга таба барабыз, артка таба китеп булмый. Аллаһы Тәгалә күпме гомер биргән, шулкадәр яшәрбез. Халкыбызны моңлы җырларыбыз белән куандырырга язсын. Иҗатыбызны халыкка тапшыру юнәлешендә эшлибез, алга таба да шулай дәвам итәр дип уйлыйм.

– Концертларыгыз көтеләме?

– Әлки районы Базарлы Матак авылында 5 августта юбилей уңаеннан район башлыгы Александр Никошин чакырды. Мәскәүдән улым Алмаз да кайтты, ул да анда катнашты. Концертның режиссеры, сценаристы, алып баручысы – Алмаз Хәмзин. Зур юбилей кичәсе 8 октябрьдә Габдулла Тукай исемендәге Татар дәүләт филармония залында булачак. Зилә Сөнгатуллина, Әлки районыннан якташлар, иҗатташ дусларым: Әсхәт Хисмәт, Фәнис Кәлимуллин, Максуд Юлдашев, Ләйсән Мәхмүтова, Резеда Төхфәтуллина, Нияз Җәләлов катнашачак.

Программада яңа җырлар булачак. Халык ишетмәгән җырлар күп. 100дән артык беркайда җырламаган халык җырлары бар. Шулай ук, композитор әсәрләре дә юк түгел. Нәҗип Җиһанов, Сара Садыйкова, Әнвәр Бакиров, Фәрит Хатыйпов, Зиннур Гыйбадуллиннарның җырларын күп башкардым. Ул җырларның моңы да, көе дә, сүзләренең мәгънәсе дә бар. Аларны халыкка чыгаруда үземнең өлешем зур булса да, композитор һәм сүзләр авторының да өлеше зур.

– Көе дә моңлы, сүзләре дә мәгънәле булган җырлар хәзер сирәгәйде. Әллә композиторлар иҗат итүдән туктадымы?

– Хәзер һәр кеше композитор булып бетте: үзе җырлый, үзе шигырь яза, үзе бии. Хәзер һәр кеше үзе җыр яза, чөнки элекке худсоветлар бетте. Кешедән сорамыйча да җырлап булмый. Ул рөхсәт итсә генә җырлый алаСЫҢ. Халыкка ошаган бик матур, яхшы җыр булса да. Авторлык хокуклары бар, ансыз булмый... Шуңа күрә кеше җырын кеше җырларга тырышмый хәзер. Элек бит ул: «Җырның җыртыгы юк», – дип әйтә иделәр дә, Сара Садыйкова, Фасил Әхмәтов, Рөстәм Яхиннныкы, башкаларныкын җырлый иде. Алар күп булмаса да, моңлы, мәгънәле җырлар яза иде. Андый композиторлар хәзер дә табыла, әмма күп түгел.

Хәзерге вакытта такмаклар модада, кешенең үзенә (халыкка түгел!) ошаган сүзләрдән җыр язалар. Халыкка ошаган җырлар бик сирәк. Халык җырлары – мәңгелек. Андый җырлар һәрвакыт халык күңелендә була. Халык тарафыннан язылган элекке җырларыбыз, моңнарыбыз онытылмаса, телебез, динебез, гореф-гадәтләребез дә онытылмый.

– Бу вазгыятьне ничек хәл итеп булыр? Бу такмаклардан котылырга кирәктер бит?

– Такмаклардан котылу җиңел. Халык шул такмакларны җырлаучыларны тыңларга бара бит, аларның заллары тулы була. Мин, мәсәлән, бу ситуацияне үзем генә бернишләтә алмыйм. Элекке композиторлар, шагыйрьләр язган кебек мәгънәле җырлар булса гына. Хәзерге вакытта Эльмир Низамов татар моңын, җырын алга җибәреп, халыкка җиткерергә тырыша. Бөтен композиторны да белеп бетереп булмый.

Тыңлыйсың-тыңлыйсың да, кайдан тапкан икән бу җырны, дисең. Баксаң, җырлаучысы үзе язган икән. Элекке моң дәвере кире кайтыр, дип уйлыйм. Кайчан кайтыр? Анысы билгеле түгел. 50 елдан соң халык нишләр икән? Татар телен онытмаган халык булырмы әле? Мәктәпләрне япсалар, укытучыларны кыскартсалар, телне белүчеләр күп булырмы? Алай да, тырышырлар. Мин, мәсәлән, һәр Сабан туена баргач, шул хакта әйтәм. Владивосток, Камчаткага кадәр бик күп Сабантуйларда булдым. Өлкән буын татарча белә, сөйләшә. Ә менә яшьләр телне аңламый. Сәхнәгә чыгып, татарча җыр җырласа да, телне белми. «Бик матур җырладың», – дигән идем берсенә. «Чего?» – дип аптырап калды. Телне өйрәнү, милли ризыкларыбызны пешерүнең әһәмияте турында һәрвакыт аңлатам.

– Сәхнәдә талантларга урын калмый, эте дә, бете дә җырлый, дип, ачу килгән чаклар буламы?

– Ул җырлаучыны халык ярата икән, алар җырласын. Халык үзе теләп бара. Халыкчан, эстрада, такмак җырлаучылар да булсын. Ул җырлар, җырчылар булмаса, бәлки, безнең сәнгатькә башкача карарлар иде. Барыбер, алга китеш бар. «Сәхнәдә сикермә, җырлап йөрмә», – дип, мин әйтә алмыйм. Һәр кешенең үзенең ихтыяры, һәр кеше үзенчә чыгып җырлый. Кемдер салмак, йомшак кына җырлый. Кемдер чыгуга ук сәхнәне биләп ала: айкап-чайкап чыга.

– Яшь артистка сәхнәгә чыгар өчен иганәче кирәк, диләр. Сәхнәнең акчага корылуына ризамы Сез?

– Юк, риза түгел. Безнең кебек пенсия яшендәге җырчылар өчен теләктәшлек белдерү кирәк. Иганәчеләр яшьләргә булышырга тырыша. Әгәр дә ул талантлы, халыкчан, матур җырлаучы булса, хуп. Әгәр аның таланты юк икән, бер җырны 1 атна буе яздырып, тавышын компьютердан «дөресләп», шул килеш, авызын ачып чыгып җырласа, бу – бер дә батмый инде.

Чын җырчы ул сәхнәгә чыгып җырларга тиеш, биергә дә, сөйләргә дә, уйнарга да тиеш түгел. Элек концертны алып баручылар җырчыны, җырның исемен, авторларын игълан итә, ә җырчы бер сүз сөйләмичә чыгып җырлый иде. Анда инде җырчыга сүз калмый, ул чыга да җырлый. Җырчының бөтен уе җыр турында булырга тиеш. Монда ничек сикерим икән, дип, җырчы уйланырга тиеш түгел. Безнең чорда андый нәрсәләр юк иде.

Мәскәү, Санкт-Петербургларда спорт сарайларында зур концертларда Илһам абый, Әлфия апалар белән җырлаган булды, сәхнәгә чыккан бер җырчы да: «Шул җырны җырлыйм әле, авторлары – шул, шул», – дип әйтми иде. Бу эшне алып баручылар башкара иде.

– Мирсәет абый, ә үзегез талантыгыз барлыгын белеп, сәхнә юлын сайларга булдыгызмы?

– 5нче сыйныфтан бирле сәхнәдә җырлыйм мин. Авылда бер алан бар иде. Урмандагы корыган агачларны җыеп, кисеп, утынга алып кайта идек. Шул аланда йөргәндә, үземчә: «Кара да гынай урман», – дип җырлап җибәргән идем, дөньялар яңгырады! Кайтаваз булып таралды. Шул урын ошап китте. Көн саен килеп, җырлый торган булдым. «Тагын җырла!» – дигәндәй, кайтаваз үзенә җәлеп итә, тарта.

Урманда җырлаганымны кемдер ишеткән. Шәһит малае урманда җырлап йөри, нишләп безгә чыгып җырламый икән, дип, укытучыларга әйткәннәр. Алар шаккаткан.

29 октябрь Комсомол көненә бер җыр әзерләргә куштылар. «Чистай вальсы»н клубта гармунсыз, микрофонсыз чыгып җырладым. Авылдашлар котлый башлагач, миңа рәхәт булып китте. Ошады! Алга таба да җырларга кирәк икән, дип уйладым.

Мәктәпне тәмамлагач, музыка училищесына керергә кирәк, диделәр. Училищега алдылар, әмма торыр урын юк иде. «Бер әбигә керәсең дә яшисең», –

МИРСӘЕТ СӨНГАТУЛЛИН

● Әдипләр һәм дуслар арасында.

● Татарстан Рәисе Р.Миңнеханов һәм Россиянең мәдәният министры В.Мединский белән.

диләр. Нинди әби, училищеның тулай торагы булырга тиештер инде... Нишләргә икән дип, училище ишегалдында тыз-быз йөреп торган арада, бер якташ очрады. «Әйдә, борчылма, Дәрвишләр бистәсендә ГПТУ №33 дигән училище бар, ашаталар, эчертәләр, киендерәләр, тулай торагы да бар», – диде. Шулай итеп, шунда 1 ел укыдым, 3нче разряд ташчы булып, юллама белән эшкә җибәрделәр. 1 ел эшләдем. Аннан соң, 2 ел армия сафларында Чехословакиядә хезмәт иттем. Туган якка кайтып, Чаллыда автокранчы булып эшли башладым.

Сабантуйларда җырлый идем. Чираттагы бер Сабан туенда «Тәфтиләү»не һәм «Авыл көе»н җырлап, сәхнәдән төшкән идем, Сабантуйга килгән Нәҗип абый Җиһанов: «Тәфтиләү»не кем җырлады?» – дип сорады. Музыкаль белемем белән кызыксынды. «Сиңа укырга кирәк. Безгә консерваториягә укырга кер, мин консерватория ректоры булам. Тавышың әйбәт, буең бар. Син – сәхнә өчен туган кеше! Булачак халык артисты», – диде.

Бу вакытта без «КамАЗ» төзеп ята идек. Парк җитәкчесе: «Әйдә, без сине авыл хуҗалыгы институтына автомеханика факультетына укырга җибәрәбез», – дигән иде. Анысына да риза идем дә, әмма Нәҗип абый шулай тәкъдим иткәч, күңелгә башка уй керде. Эштән консерваториягә укырга җибәрәселәре килмәде. Юристка мөрәҗәгать итәргә туры килде. Юрист Нәҗип Гаязовичка шалтыраткач, эшемнән җибәрергә ризалаштылар. Консерваториягә укырга керергә соңга калган идем инде. Алай да, Нәҗип абый кайтарып җибәрмәде, 1 ел Татар дәүләт җыр һәм бию ансамбле хорында җырларга дип, шунда барырга киңәш итте. 8 ай эшләдем дә, консерватория каршындагы әзерлек курсларына укырга кердем. Гомумән алганда, консерваториядә 7 ел укыдым.

1978 елда зур сәхнәгә аяк бастым, Буа районының бөтен авылларында чыгыш ясадым. 1970 елда Дәрвишләр бистәсендә Сабан туенда җырлаган идем. Шуннан бирле мин сәхнәдә.

– Консерваториядә укыган студент «опера театрында эшләрмен» дип хыяллана. Сезнең дә шундый уйлар булгандыр?

– Бер яктан, мин анда барырга теләмәдем. Үзебезнең телдә җырларга кирәк, нәрсәгә соң ул миңа, дигән уйлар да булды.

Консерваториядә «Алтынчәч» операсында – хан, «Җәлил» операсында – Канзафаров, «Князь Игорь» операсында – князь Игорь, «Кармен» операсында Хозе партияләрен башкардым. Укып бетергәч, авылга ял итәргә кайтып киттем. Казанга килсәм, опера театрында урын юк. Укытучым Идеал Ишбүләков: «Мине ачулан инде», – диде.

Татар дәүләт филармониясенә урнаштым, лекторий бүлегенә солист булып алдылар. 1985 елда өйләндем, торырга урын кирәк булды. Тулай торак сорап йөрдем, «бирәбез, бирәбез» дисәләр дә, бирмәделәр. Кычкырышып йөрмәдем. Хатыным Кадрия белән Мәскәүгә күчендек. Шунда яшәп, Казанга кайтып, лекторий концертларында катнашып йөрдем.

Мәскәүдә «Бәйрәм» ансамбле җитәкчесе Рифкать Сәйфетдиновны күрдем дә, ул мине ансамбльгә чакырды. 1987 елда Горький паркында концерт куйдык. Соңрак безгә Равил Харисов та кушылды. Скетчлар эшли идек. Үзебез концерт алып барабыз, мәзәкләр сөйлибез, җырлый идек. Халык канәгать булып кала иде. Күп җирләрдә булдык: Украина, Прибалтика шәһәрләрендә, Үзбәкстан, Казахстанда һ.б. Россия шәһәрләрендә концертлар куйдык, чөнки бөтен җирдә татарлар бар. «Бәйрәм» ансамбле белән бөтен Советлар Союзын әйләнеп чыктык. 15ләп кеше идек без. Бик популяр булды ул коллектив.

1989 елда Татарстанның беренче Президенты Минтимер Шәймиев чакыруы белән Казанга кайттым. Яшәргә урын да бирделәр. Хәзер 3 бүлмәле фатирда яшибез, анысын да М.Шәймиев алырга булышты. Бик халыкчан, моңны аңлый торган кеше. Ул бик күп язучыларга, җырчыларга, сәнгать әһелләренә ярдәм итте. «Безнең талантларга булышырга кирәк. Алар иҗат итәргә тиеш», – дип әйтә ул.

Казанга кайткач, Хәнияне очраттым. Тинчурин театрыннан кыскартканнар икән. Эшсез калган вакыты. Ул шундый ачык йөзле, уртак телне гел таба иде. «Эшсез булсаң, Мәскәүгә барасың килсә, Рифкать Сәйфетдиновның номерын бирәм, анда урын бар, «Бәйрәм» ансамблендә җырлап йөри аласың», – дидем. Шуннан соң Хәния Мәскәүгә барып, «Бәйрәм» ансамбле белән чыгыш ясый башлады, эстрада җырчысы булды.

– Сезнең репертуарыгыз халык җырларына нигезләнә...

– Халык җырларын күңелем аша үткәреп башкарырга тырышам. Моңлы булыр өчен, авылда туарга кирәк, авыл кешеләренең җырлаганын ишетеп үсәргә кирәк. Авыл кешеләренең һәркайсы үзенә күрә моңлы җырлый. Минем әни бик матур җырлый иде. Шулай, колакка сеңеп кала инде ул. Хәтерлим, ул вакытларда челтәрле радио таралды. Әлфия апа Авзалова, Рәшит ага Ваһапов, Илһам абый Шакиров, Габдулла ага Рәхимкуловлар җырлый иде, аларның моңы да сеңеп калган. Радионы тыңлаганда, җырның сүзләрен язарга әзерләнеп торыр идек: бер кеше бер юлын, икенче кеше икенче юлын язып, аннары шул җырны җырлап йөри идек.

Моңны аңларга да кирәк, йөрәк белән үзеңә сендерергә кирәк. Халык җырларын Илһам абый да күп җырламады, 50ләп җыры бар микән? Әлфия апа да шулай ук. Халык җырларын болай гына калдырырга ярамый, тамашачыга җиткерергә кирәк, дип уйладым. Җәүдәт Фәйзи, Александр Ключарев, Мәхмүт Нигъмәтҗанов туплаган җырлар җырланмый ята иде.

Илһам абый Шакировта 20 елга якын баянчы булып эшләгәннән соң, Рамил Курамшин минем белән эшли башлады. Ул Казанның милли-мәдәни үзәгендә 20 еллап, 2007 елга кадәр, пенсиягә чыкканчы минем белән эшләде. Рамил ага белән Фәйзи абый Садыйковның оныгыннан ак баянын алып, 100дән артык җыр яздырган идек. Барлыгы 1000нән артык җыр башкарганмын, күбесен Рамил абый Курамшин белән яздырдык. Яңа җыр өйрәнәм икән, радиога барып яздырырга тырыша идем. Рафаэль абый Ильясовның җырын җырлаган булсаң, худсоветка кертми иде.

Берсендә Рөстәм абый Яхин белән «Керим әле урманнарга», «Әй, гармун» җырларын яздырдык. Рояльдә ул үзе уйнады. «Әй, гармун» җырын бик тә ошаттылар. «Худсоветтан үтә бу, бик шәп язылды», – диде Рөстәм абый. «Әй, гармун» җырын алмаганнар икән. Рөстәм абый Рафаэль Ильясовка шалтыратты: «Син нәрсә минем җырны төшереп калдырдың?» – диде. «Таба алмыйм әле мин ул җырны», – дигәч, «Беләм мине синең ничек таба алмаганыны», – дип, Рөстәм абый аңа бик каты әйтте. Чыннан да, югалттылар ул язманы. Аннары тагын яздырырга тәкъдим итте. Ләкин вакытыбыз туры килмәде. Яздырып булмады.

Сара апа Садыйкованың бик күп җырларын башкардым. Хәтерлим, өенә чакырып, Ленин турында җырын өйрәткән иде. «Ленин турындагы җырны дөрес җырларга кирәк, үзем өйрәтәм!» – дип, үзенә чакырды. Хатын белән кунакка килдек. Шул арада коймак пешереп, ашатып-эчертеп, шуннан соң җырны: «Менә хәзер җырларга була!» – дип, зал бүлмәсенә чакырды. «Ашап килгән идек югыйсә», – дип тә качып калып булмый, «Баштан ашарга кирәк, алайса дөрес җырлап булмый!» – дип әйтә иде Сара апа.

Залында фортепиано алдына утырып, «Кокушкино каеннары» дигән яңа җырны җырлап күрсәтә, кайда ничек җырларга кирәк икәнлеген өйрәтә, аңлата. Аннан соң мин җырлап карыйм, Сара апа фортепианода уйный. Яңа җырын шулай өйрәтә иде.

Әнвәр абый Бакировның да өенә чакырганы булды. Аның «Әниемнең җылы кочагы» дигән җырын башкардым. Рөстәм абый Яхин да өенә чакырып, «Әй, гармун!», «Керим әле урманнарга» дигән җырларын өйрәтте.

Зилә МӨБӘРӘКШИНА.

intertat.tatar.

АКТАНЫШ

(Дәвамы. Башы 33 нче санда).

Әҗби (Татар Әҗбие) авылы архив документларында **1640** елда ук телгә алына, XVIII гасырда параллель рәвештә Каентүбә яки Идел Каентүбәсе исемен дә йөртә, ә Йәнәй волостендагы җирләрне 1800-1808 елларда өр-яңадан имана кишәрлекләренә бүлеп чыккан чакта, аңа шул ук волостьтагы Байсар, Кадермәт, Исәнбай, Кәлтәү, Апач, Сикия авылларыннан да 20 шәр гаилә килеп кушыла. Ул Йәнәй волостеның Тугыз (Тугызбуй) түбәсенә карый (әлеге түбә бүгенге Әгерҗе районындагы Мазарасты /хәзер Дивәтирнә/, Торнавыл, Нарат, Исәнбай, Эсләк, Кадыбаш, Атнагол, Гали, Кисәвыл /соңрак Касай/ авылларын үз эченә ала. Һаман да шул җир җитмәгәнгә күрә исәнбайлылар Башкортстанның Яңавыл һәм Илеш, ә эсләклеләр Әлшәй районы җирләренә күчеп утыра). 1811 елны 6 нчы ревизия вакытында Әҗбидә 180 «башкорт» исәпкә алына. 1816 елда әҗбиләләр саны – 302 гә, 1834 елда – 496 га, 1870 елда хәтта 929 га җитә.

Адай – Йәнәй волосте җирендә **XVII гасыр уртасында** хасил була. Ни сәбәпледер 1816 елда бу авылда яшәүче 141 ират мишәр катламында булып санала. Авыл үзе 11 нче башкорт кантоны составында исәпләнсә дә, «башкорт» ирләренә тиешле 40 дисәтинә күләмендә җир җитмәгәнгә күрәме, Әлем, Аеш, Колын, Бикчәнтәй, Табанлыкүл, Тыңламас авылларындагы бер-ике гаилә шикелле үк, алар мишәр катламында йөрергә мәҗбүр була. Әмма 1834 елда үткәрелгән 8 нче җанисәп вакытында ук адайлылардан 209 ир-ат үзләрен «без Карабәк оныклары», дип яздыра.

Әҗәкүл – Әҗәк (Гәрәй кабиләсе шәҗәрәсендә Шәгълүватның улы) исеме белән аталган күл буенда Гәрәй волосте «башкортлары» нигезләгән авыл. Халкы «башкорт» булып саналганга күрә, 1795 елгы 5 нче ревизиягә кадәр исәпкә алынмаган. Ә авылны **1600 елларда** ук барлыкка килгән, дип нәтиҗә ясарга мөмкин. Чөнки 1795 елда халык саны 231 кешегә җитү авылны бик күптәнге дип санарга нигез бирә.

Мыекка чорнау һәм уйлану өчен Башкортстанның Гуманитар тикшерүләр институты 2016 елда нәшер иткән бер документны искә алыйк. Китапның 64 битендә 8 номерлы документа Казан юлының Гәрәй волостенда яшәүче башкорт Ишейка Токаевның шушы ук волостьтагы Семен Ногаевка шикаяте турында сөйләнә. Чукынган бу Семен өч ел буе Әҗәнкүл, Ногай, Байморза авылы «башкортлары» хуҗа булган яланнарга һәм инешләр буена килеп, алар агач башларына куйган чолыкчылык ояларын туздырып һәм алардан икешәр пот бал суырып зыян салган. **1684** елның 26 мартында Уфа воеводасы Д.А.Барятинский исеменә язылган шикаятьтә шушы өч авыл «башкорты» Семенга суд ясауны һәм җинаяте өчен җәзага тартуны сорый. Әмма тикшерү эшләре башлангач, И.Токаев үз хатында телгә алган «башкортлар»ның һәммәсе дә Семенга каршы күрсәтмәләр бирүдән баш тарта... Хәтта Ногай (Агыйдел арьягында), Байморза (1740-1760 елларда бүгенге Башкортстанның Нуриман районына күчеп утырган) авыллары белән янәшә телгә алынган авыл Әҗәнкүл түгел, Әҗәкүл булуы дөреслеккә ныграк туры килә. Аннары Әҗәкүл һич кенә дә 1750, хәтта 1720 елларда нигезләнгән авыл түгел. 1704 елда Уфа һәм Казан өзендә яшәүче мөселманнардан 72 яңа төр ясак җыю турында игълан ителгәч, Уфа-Казан арасындагы барча татар, башкорт, чирмеш, чуашлар Күчем Теләкәев һәм Алдар Исәкәев җитәкчелегендә яуга күтәрелә. Фетнәне бастыру өчен Казан коменданты генерал Никита Кудрявцев һәм аның уң кулы булган полковник А.Сергеев барча төбәкләргә дә җәза отрядлары юллый. Кенәз Дмитрий Ураков командалыгындагы бер отряд Әҗәкүл авылына да килеп җитә... Ягъни, Әҗәкүл 1704 елга чаклы күпкә элегрәк гомер иткән инде.

Аеш – Кыргыз волостеның Байсар түбәсенә карый. 1740 елга кадәр үк нигезләнгән булырга тиеш. Әмма 142 «вотчинник» яшәгәнгә күрә, беренче дүрт ревизиядә исәпкә алынмый һәм 1795 ел документларына гына килеп керә. Шул тәүге ревизияләр вакытында ук аешлылар үз авылларына Оренбург өязеннән килгән кыргыз гаиләләрен, ә 1814 елда 25 яшьлек бер казахны яшәргә кертә. Имана җире җитмәгәнгәдер, ахры, 1859 елда Аештагы 36 хуҗалыктагы 173 кеше Уфа өязенең Кызылъяр авылына (бүген Нуриман районының үзәге) күчеп утыра. 1745 елда аешлыларның үз вотчиналарының бер өлешен Каракүл авылындагы сарай крестияннарына арендага биреп яшәве дә мәгълүм.

Айман (Иске) – Буләр волостеның Мөшегә түбәсе «башкортлары» нигезләгән. **1680** елда ук анда Мөшегәдән күчкән вотчинниклар яшәве билгеле, алар шул елда үз авылларының бар кешесенә дә тархан дәрәҗәсе бирүне сорап, патша галиҗәнабларына да мөрәҗәгать итә. Авыл 1795 елгы җанисәпка генә кергән, 13 йортта 43 «башкорт» һәм 5 йортта 54 типтәр, әмма 1834 елда тулаем 592 «башкорт» яши. 1812 елгы Ватан сугышында 5 нче башкорт полкы составында катнашып 2 көмеш медальга һәм хорунжий дәрәҗәсенә лаек булган Ибраһим Әйдәгулов 1839 елда да исән-сау яшәгән.

Аккүз – ул да әүвәл Буләр волостеның Мөшегә түбәсенә буйсына, аннары Байсар волосте карамагына күчә. Авыл 1745 елдан билгеле; тәүге исеме, имеш, Югары Ахун булган. Без фәкыйрегез аны Кыргыз авылында яшәүче Кушык бинең 1600 елларда гомер иткән Аккуш-Аккүз би атлы улы нигезләмәде микән, дигән фаразга торабыз. 1795 елгы җанисәптә 10 йортта 50 «башкорт» типтәре яши, дип телгә алына. Типтәрләр үзләрен - Йәнәй волостеннан күчкән «башкортлар», ә вотчинник грамоталары Чалманарат авылындагы туганнарында саклана, дип бара.

Актаныш – Кыргыз волостеның Ябалак түбәсе «башкортлары» тарафыннан **1710** елларда нигезләнгән, ләкин 1762 елгы ревизия вакытында анда 56 типтәр исәпкә алынган. 1834 елда 57 хуҗалыкта 329 «башкорт» яши, дип язылганнар. Тик 1870 елда монда янә 461 типтәр яши, дип танылган. 1912 елда янә 285 йортта 1417 «башкорт» типтәре яши, дип яздыртканнар.

Актанышбаш – бу авыл 1744 елда Гәрәй волостеның Әҗәкүл түбәсенә караучы «башкортларныкы» булып документларга керә. Ул елда бу авыл вотчинниклары Мерәс, Әҗәкүл, Җияш, Балтач, Теләкәй авыллары вәкилләре белән бергә Әҗәккүлен Каракүл крестияннарына 10 еллык арендага тапшыра һәм ел саен 30 сум күләмендә «табыш» алып тора. 1912 елда да алар үзләрен «башкорт асабалары», дип яздыра.

Әлем (Иске) – Кыргыз волостеның Байсар түбәсе «башкортлары»на карый. Тарихи документлар буенча Әлемнең **1614** елда ук нигезләнгән булуы дәлилләнә, әмма күпчелек халкы «башкорт – җир хуҗасы» катламында йөргәнгә күрә 1719-1784 еллардагы җанисәпкә кертелми. 1795 елда андагы 9 хуҗалыкта 88 «башкорт тарханы» (?) яши. Оренбург губернаторы фәрманы буенча, 1814 елда алар янына ике каракалпак ире күчереп утыртыла. 1912 елда авылда 746 «башкорт асабасы» һәм 33 типтәр яши. Авыл тарихи бер документта 1738 елда телгә алына. Ул елда Әлем крестияны Муса Котлымбәтовны, туганнары белән бергә, Кармасан һәм Чәрмәсән елгалары арасындагы Таруҗа (Тайморза-?) авылына күчереп утырталар.

Әлем (Яңа) – Кыргыз волостеның Тыңламас елгасы буендагы бу вотчина да **1614** елда ук тарихи документларга барып керә, әмма беренче җанисәпләргә кертелми. 1795 елда 226 «башкорт тарханы» һәм 108 типтәр, җитмәсә 39 мишәр дә гомер итә. 1814 елда авылга балалары белән бергә 6 кыргыз-казах ирен дә китереп утырталар. 1912 елда Яңа Әлемдә 2259 «башкорт», 340 типтәр һәм мишәр исәпкә алына.

Әнәк – Буләр волостеның Мөшегә түбәсендә 1701 елда бирелгән грамота буенча «башкорт» һәм типтәрләр нигезләгән авыл буларак телгә алына, әмма авылга нигез **1698** елда салына. Кантоннар системасы кертелгәч, 1 нче типтәр командасына карый. 1912 елда 695 «башкорт» һәм типтәр исәпкә алына. Авыл җиһанга Татарстан Республикасының беренче Президенты Минтимер Шәрип улы Шәймиевны бирүе белән данлыклы.

Апач – **1731** елда Буләр волосте «башкорты» Әгъбәс Дускаев рөхсәте белән авылны мулла Апач Тутаев Шәбез елгасы буенда нигезли. Шушы Йәнәй волосте «башкорты» Апач Тутаев, Байлар волосте «башкортлары» Ибраһим Бигәшев, Миңлеш Сөрмәтов һәм Мерәс Ирмәшев белән бергә, 1728 елда император Петр II исемкә, авыллардан җыелып, Каракүл кирмәнендә тотылучы аманат-тотыклар системасын бетерү турында үтенеч кәгазе юллаган була. Крестияннар үтенече Петр II кулына барып җитә алдымы икән, ул кадәресе нәмәгълүм. Ә менә 1735 елда Җаек елгасы ярында Оренбург крепосте төзүгә каршы Акай-Килмәк фетнәсе башлангач, Апач мулла патша карательләре отрядына кушыла һәм шушы хыянәте өчен крестияннар аны каен агачына асып куя. Ә Апач мулланың бер улы Мортаза 1754 елда Кама буендагы балык тоту урыннарын 20 елга бер Уфа сәүдәгәренә арендага бирүдә катнаша. Икен-

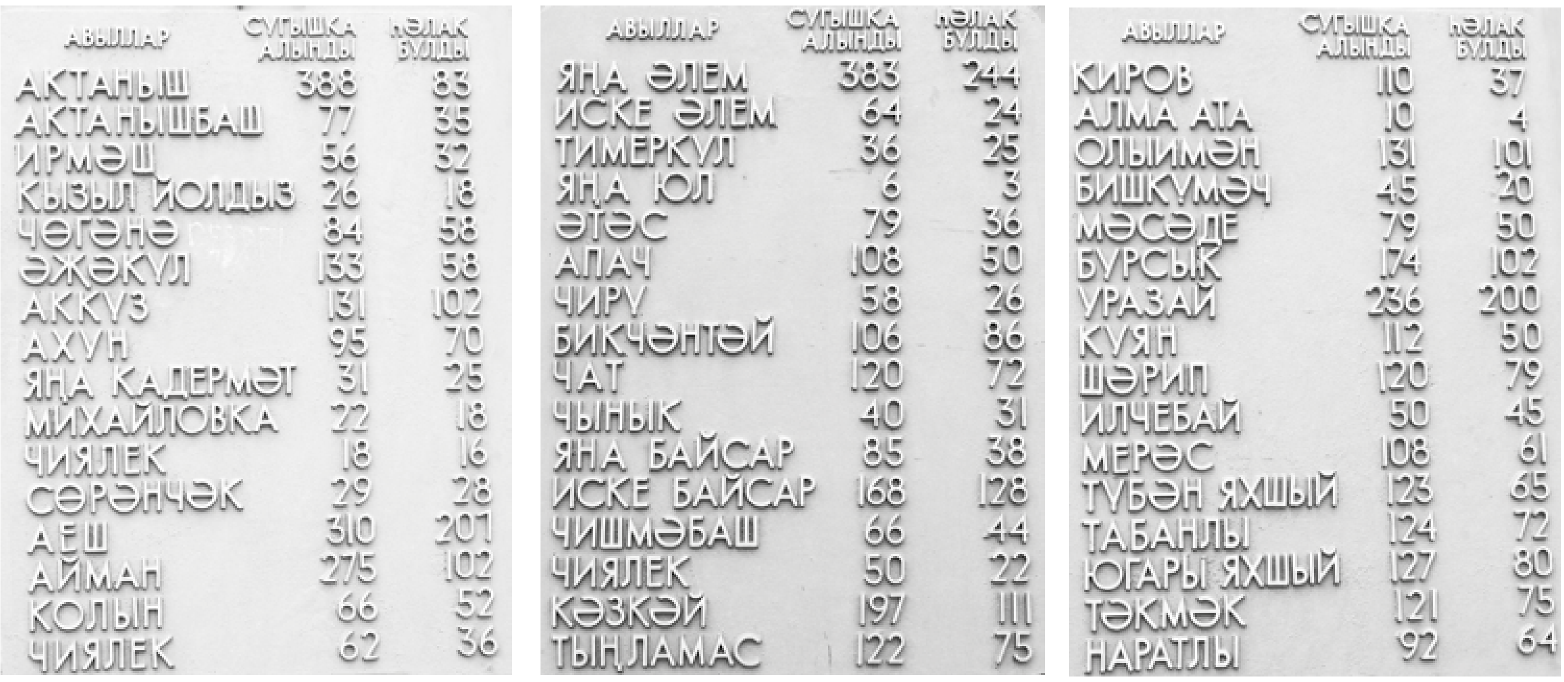

● **Бөек Ватан сугышында һәр авылдан яуда катнашкан һәм кайтмый калган якташларыбызның санын тасвирлаучы истәлек такталары.**

АВЫЛЛАРЫ

АВЫЛЛАР	СУГЫШКА АЛЫНДЫ	ҺӘЛАК БУЛДЫ
ТАТ. ЯМАЛЫ	122	70
БУАЗ КҮЛ	69	30
МАРИ ЯМАЛЫСЫ	21	14
ЯҢА СӘФӘР	23	13
БҮЛӘК	59	43
ИСКЕ СЕМИОСТРОВ	171	142
ЯҢА СЕМИОСТРОВ	153	133
СӘФӘР	297	217
КАДЕРМӘТ	118	88
ТЕРПЕЛЕ	33	21
ЧИШМӘ	77	56
МЕҢНӘР	101	75
ДЕРБЕШКА п.	528	203
УРДАЛЫ	22	11

АВЫЛЛАР	СУГЫШКА АЛЫНДЫ	ҺӘЛАК БУЛДЫ
ТҮКЕ	146	73
ЗӨБӘЕР	155	89
ИЛТИМЕР	78	36
ЧӘЧЕР	56	34
ТАТ. СУКСУ	210	128
МАРИ СУКСУ	174	91
КАРТ АВЫЛЫ	72	46
ТАТ. ӘҖБИ	289	142
РУС. ӘҖБИ	74	26
ИСКЕ КОРМАШ	187	148
ЯҢА БАЛТАЧ	93	19
ИСКЕ БАЛТАЧ	99	78
КЫРКАЕТҮБӘ	64	49
ШӘБЕЗБАШ	26	17
УСЫ	175	106
КАЧКЫН	80	55

АВЫЛЛАР	СУГЫШКА АЛЫНДЫ	ҺӘЛАК БУЛДЫ
ЮГАРЫ БОГАДЫ	49	31
ИСКЕ БОГАДЫ	123	59
ЯҢА БОГАДЫ	147	89
ЯҢА ҖИЯШ	83	48
ИСКЕ СОЛТАНГОЛ	129	102
ЯҢА СОЛТАНГОЛ	23	19
КАЕНЛЫК	30	15
АФАНАСЬЕВКА	27	24
КҮҖӘКӘ	194	141
УРЬЯДЫ	177	129
УМӘНӘЙ	39	32
БУРАНЛЫ	25	17
АДАЙ	123	82
ТАКТАЛАЧЫК	395	216
ӘҖМӘТ	145	51
ТУМЕРҖӘ	74	33

АВЫЛЛАР	СУГЫШКА АЛЫНДЫ	ҺӘЛАК БУЛДЫ
ЯҢА КОРМАШ	229	136
ЮГАРЫ КАРАЧ	14	9
ТҮБӘН КАРАЧ	16	11
ТЕЛӘКӘЙ	181	28
ИСКЕ ҖИЯШ	95	70
ПУЧЫ	402	207
ӘНӘК	77	31
ТАШЛЫЯР	97	41
ЧАЛМАНАРАТ	129	95
ТҮБӘН ГӘРӘЙ	99	67
ЮГАРЫ ГӘРӘЙ	59	34
КАЛМАШ	52	42
ШӘБЕЗ	79	49
ЧУРАКАЙ	207	124
ӘГЪБӘС	203	99
ҖЫЛАН	93	56

че улы Хәлил 1785 елда Зөбәер авылы бае Акай Зөбәеровтан бурычка акча алып тора. 1912 елда Апач авылында 579 «башкорт» типтәре исәпкә алына. Шунысы сәер – авыл халкы бер төп тә бәрәңге утыртмый...

Хәзер игътибарыгызга Апач мулла язган хатны тәкъдим итәбез:

Апач мулла Тутаев үзенең 1732-1733 еллар тирәсендә император Анна Иоанновна исеменә язган хатында Уфада воевода булып Лев Аристов утырган чакта үз әтисенең кенәз Дмитрий Молоствов командасында Азов походына (1695 ел) баруы турында хәбәр итә. Баксаң, Апачның әтисе үз полкыннан качкан солдатны әсирлеккә алган һәм аны Уфа каласына алып кайтып тапшырган икән... Казанга губернатор булып Петр Апраксин килгәч (1709 ел), ул һәр юлдан (Казан, Ногай, Уса, Себер) берешәр мең ир җыеп озатуны (яңа Петербург мәркәзен төзү өчен Казан губернасыннан 5 мең ир озатыла, аларның 800 гә якыны гына гарип хәлдә кире кайтып керә) таләп итә. Йәнәй волосте да үзеннән соралган 31 ирне озата... Шул ук П.Апраксин фәрманы буенча 4 юлдан да, Коръәннәр үптереп, иң ышанычлы берешәр кешене Казанга чакырталар. Йәнәй волостеннан килгән Апач Тутаев, Каршин волостеннан сайланган Мерәс Салытков (Садыйков, Салтыков-?), Тәмьян волостеннан Күчем Күчемов һәм Кубәй олысыннан (бүгенге Бүздәк районы) Йосыф ? Казанда П.Апраксин белән очраша. Аларның һәркайсына яңа кафтан, берешәр сум акча һәм мөһер сугылган фәрманнар тапшыралар. Вәкилләр Ногай юлы буйлап юнәлергә һәм анда Каракалпак урдасыннан килгән ханны кыргыз-казахларга каршы сугыш башлау өчен үгетләргә тиеш була.

Ләкин бу вакытта инде Казанга граф Иван Гаврилович (Головкин) килеп төшә, ул 12 башкорт старшинасын Минзәләгә чакырта һәм алар аны Уфага чаклы озата бара. Граф старшиналарга һәр волостьтан ышанычлы казак отрядлары җыеп, Самара елгасы буенда каравылга бару турында фәрман җиткерә. Биш кешелек төркем булып каравылда торган чакта боларны Мәмән батыр җитәкчелегендәге каракалпаклар әсирлеккә эләктерә. Самара кирмәнендә сорау алалар да, киемнәрен салдырып, Казанга озаталар. Апраксин бичара вәкилләрне өйләренә кайтарып җибәрергә боера. Аннары инде кыргыз-кайсак урдасының ханы Әбелхәер янына полковник Котлыгмөхәммәт Тәфкилев илче булып бара (1731 елда), ханга өч дөя дә бүләк итә. Шуннан соң Әбелхәер Рәсәй империясенә хәерхаһлы була башлый (История башкирских родов. Гирей. 88-89 бб)...

Әтәс – Байлар волостенең Шәбез елгасы буенда утырган Калмаш түбәсенә буйсынучы авыл. Аны йәнәйлеләр Кураз дип тә йөрткән. Мөгаен, XVII гасыр уртасында ук төзелгәндер, чөнки 1795 елда анда инде 208 «башкорт» гомер итә. 1834 елда «башкортлар» саны 400 гә җитә.

Ахун – Бүләр волостенең Бүләр түбәсенә буйсына. Авыл 1750 елга кадәр төзелгән булырга тиеш. 1795 елда 76 «башкорт» һәм 38 типтәр яши. Йәнәй волостеннан Байсар авылына күчеп килгән «башкортлар» дәвамчысы Ибәтулла Сөендеков 1820 еллар ахырында берничә Ахун авылы мәчетенә имам булып билгеләнә һәм өч улы белән бергә Ахунга күчеп китә. Ахунның үзеннән берничә кеше бүгенге Илеш районындагы Кыпчак авылына күчеп урнаша. 1905 елда Ахунда 568 кеше исәпкә алына.

Балтач (Иске) – Гәрәй волостенең Әҗәкүл түбәсенә буйсына. **1674** елгы тарихи документларда искә алынган Балтач Исәнев шушы авылны нигезләгән, дигән версия бар. 1795 елда ул түбәдә иң эре авылларның берсенә әверелә, анда 66 «асаба башкорт» исәпкә алына. Әмма авылда 1762 елда ук 6 ират яшәве билгеле. Монысы да бик үк дөрес түгел. 1738 елда балтачлылардан Иткенә Кочеков белән Елкыбай Буләков, Әҗәкүл һәм Мерәс авылы кешеләре белән бергә, Әҗәк күлен Каракүл крестияннарына арендага бирүдә катнаша һәм елына 23 сум табыш алып яши. 1744 елда инде балтачлы Бурангол Иткинин белән Актанышбаш, Иске Җияш, Теләкәй кешеләре шул ук каракүллеләргә шул ук Әҗәк күлен елына 30 сумга арендага бирә. Балтачлылар башка елларда да тик ятмаган, саженын 75 тиен хактан утын кисү өчен Сарапулга «шабашкага» йөргән. 1912 елда 82 йортта яшәүче 451 кешенең барысы да «башкорт» булып теркәлә.

Яңа Балтач авылы 1805 еллар тирәсендә аерылып чыга, шул чорда андагы 10 хуҗалыкта 84 «башкорт», бер йортта 73 яшьлек карт 56, 41 һәм 17 яшьлек өч хатын белән яши, шул ук 10 йорттагы халык саны 1834 елда 102 гә җитә. 1848 елда авылда инде 5 йортта яшәүче 37 типтәр барлыкка килә, ләкин 1859 елда авылда гомер итүче 136 кеше дә «башкорт»ка әверелә. Җир кытлыгыннан газап чикмәгәннәр, 1912 елда да һәр ир-атка 21,6 дисәтинә җир туры килгән.

Бурсык – Гәрәй волостенең Такталачык түбәсенә буйсынучы «башкортлар» авылы. Җанисәп авылда 1795 елда гына уздырылган – 104 «асаба». Әмма **1737** елда ук инде бурсыклылар Кабан һәм Ногай күлләрен (Агыйдел аръягындагы Краснокама районында) һаман да шул Каракүл крестияннарына елына 24 сум бәядән арендага бирә башлаган. 1744 елда яңа аренда килешүе төзегән чакта Бурсык «эшмәкәрләре» янына Такталачыктан йөзбаш Тимер Мутин да килеп кушылган. 1754 елда Гәрәй волосте вотчинасындагы күлләрне арендага тапшырганда, бурсыклылардан тыш, Такталачыкта яшәүче старшина Мөтә Җанырысов белән аның уллары – йөзбашлары Тимер белән Әмир Мутиннар да читтә калмаган. Бурсыктагы 12 ир Пермь губернасы урманнарына утын кисәргә йөреп тә, Сарапул өязендә бер дисәтинә игенне 1 сум 20 тиен исәбеннән урып-чабып та акча эшләгән. Ахыр чиктә Бурсык ирләре Агыйдел аръягына күченеп, шул ук исемдәге яңа авыл нигезләгән.

Бикчәнтәй – Бүләр, соңрак Байсар волостенең Бүләр түбәсе составында, Шәбез елгасы буенда. Документларда **1715** елда телгә алына. Нигез салучылар – ул чактагы Вятка губернасының Алабуга өязендәге Баржы авылыннан күчеп утырган «асаба башкортлар» булып санала. 1850 елда авылда 109 ир-ат яши. Авылның икенче өлеше Байлар волостенең Калмаш түбәсенә караучы Күҗәкә авылыннан күчеп килгән – 1850 елда 46 ират. Алардан тыш, Бикчәнтәйдә «үзләренең бабаларын бер гасыр элек үк килеп нигезләнгән һәм 1700 елларда бобыль (ялгызак, искечә – әтәмби) ясагы түләп яшәгән», дип белдерүче типтәрләр дә гомер итә. Шушы авылда ук 1795 елда бер мишәр гаиләсе дә табыла.

Шунысы гаҗәп: **1742 елның** 15 февралендә шушы авылдан берничә «башкорт» вотчинныгы бүген Ютазы районында исәпләнүче Әбсәлам авылына күчеп утыра. Алар бернинди килешү төземичә күченсә дә, бераздан шундагы вотчинниклар белән бертигез дәрәҗәдә исәпкә алуларын таләп итә башлый һәм ясак түләүдән дә баш тарта...

Беренче дүрт ревизия вакытында «башкорт» авыллары тынычлыкта калдырылганга күрә, Бикчәнтәй 1795 елда гына җанисәпкә эләгә. Ул чакта авылда 129 «башкорт», 74 татар типтәре яши. XIX гасыр азагында Бикчәнтәйдән шул ук исемдәге яңа авыл аерылып чыга һәм Ык елгасы ярына күченеп урнаша (1960 елларда Түбән Кама ГЭСын төзү башлангач, бер Ык елгасы тамагыннан гына да 17 авыл күчереп утыртылды яисә анда яшәүчеләр Казан, Түбән Кама, Чаллы, Минзәләгә генә түгел, Ижау, Сарапул, Воткинск калаларына да күчеп китте). 1905 елда **Яңа** Бикчәнтәйдә 36 йорттагы 175 кеше исәпкә алынса, **Иске** Бикчәнтәйдәге 405 хуҗалыкта гомер итүче 2038 кешенең барысы да 1912 елда типтәр булып языла.

Бишкүмәч – элек Бүләр, аннары Байсар волосте составында, Олы Имән елгасы буендагы авыл. Документларда **1708** елда искә алына. 1762 елгы җанисәптә 43 типтәр ире исәпкә кергән. Ләкин 1902 елда 79 хуҗалыктагы 247 кеше дә үзләрен «асаба башкорт» яисә хәрби типтәрләр дип яздырган. 1905 елда Бишкүмәчтәге халык саны 524 кешегә җитсә дә, XXI гасырга аяк баскач, бу авыл юкка чыкты.

Буазкүл – Йәнәй волосте вотчинасында, Киндеркүл янында, Ямалы авылы янәшәсендә урнашкан. Тарихи документлар буенча 1745 елдан билгеле. Ул елда буазкүлләләр үзләренең вотчинникташлары – Иткенә авылы (Яңавыл районында) вәкилләре белән бергә үз җирләрендәге Мәләш күлен Каракүл крестияннарына елына 5 тәңкә түләү хисабыннан арендага бирә. 1749 елда буазкүлләләр инде Терпеле, Калмаш, Өшәр «башкортлар» белән бергә шул ук Каракүл крестияннарына Ык елгасы тамагыннан Ямалы авылына кадәр сузылган балык тоту урыннарын 19 елга 20 шәр сум күләменнән арендага тапшыра.

(Дәвамы киләсе санда).

Вахит ИМАМОВ.

Мәдәни җомга
1 сентябрь
№34, 2023

Керәшен авылында – француз кызы Моника

1812 елгы Ватан сугышында катнашкан ерак бабалары Иванның Париждан француз кызын алып кайтуына бәйле истәлекләр Французовлар нәселендә, буыннан-буынга күчеп, безнең көннәргә кадәр сакланган.

Өч сугышта катнашкан

Бу гаҗәеп вакыйга турында беренче мәртәбә сиксәненче еллар уртасында Тимофей Французов сөйләгән иде. Сүзне Темәй дәдәйдән, ягъни Тимофей Тихоновичның үзеннән башлыйк әле. Ул 1898 елда Мартыш авылында туган (Тукай районындагы бу керәшен авылы юк инде, аны Түбән Кама промышленность гигантлары «йотты»). Тимофей Французов өч сугышта – Беренче бөтендөнья, Гражданнар һәм Бөек Ватан сугышларында катнашкан фронтовик иде. Тыныч хезмәттә дә сынатмаган: совет власте урнашкач, ул Мартыш авыл советының беренче председателе була, колхоз төзелгәч, исәп-хисап эшен белүче бик азларның берсе буларак, колхоз бухгалтеры итеп куялар. Ә Бөек Ватан сугышыннан соңгы елларда – колхоз рәисе урынбасары, агротехник, агроном... Гомеренең соңгы елларын Түбән Камада үткәреп, арабыздан 1987 елның декабрендә китте.

Инде тугыз дистәсен тутырып килүче хөрмәтле картның хәтере кайбер яшьләр дә кызыгырлык булганына, 70-80 еллар элек булган хәлләрне дә төгәл хәтерләвенә шаккатарлык. Әмма иң кызыклысы – ул үзе күргән түгел, ә ата-бабайларыннан ишетеп белгән борынгы вакыйга.

Әсирлектәге тормыш

1812 елгы Ватан сугышы башлангач, бабасының бабасы Иванны Казан ополчениесенә җибәргәннәр. Тарихтан билгеле: Наполеон армиясе Россиянекеннән зуррак, көчлерәк булу сәбәпле, патша Александр I указы белән, армиябезгә ярдәм итү өчен илнең төрле төбәкләрендә, шул исәптән Казанда, халык ополчениесе оештырылган. Аңа авыллардагы һәр йөз крепостной крестьянның дүртесе исәбеннән, 17-45 яшьләрдәге ир-егетләрне, алпавытлары белән килешеп, сайлап алганнар. Башта алар, нигездә, сөңгеләр һәм балталар белән генә коралланган, сугыш барышында кулларына мылтык та төшергәннәр.

Уфа губернасы Минзәлә волостеның Мартыш авылы егете Иван әнә шул ополчениедә хезмәт итеп, Мәскәү янындагы бәрелешләрнең берсендә французларга әсирлеккә эләгә. Бер төркем әсирләр белән бергә, аны да Франциягә куып алып китәләр һәм Парижда төрле эшләргә кушалар. Күрәсең, анда әсирләргә карата мөнәсәбәт рәхимле булгандыр. Шулай булмаса, Иван һәм аның дусты тиз арада француз кызлары белән танышып өлгермәс иде. Кызларның берсе Аделаис исемле була, ә икенчесе (Иванныкы) – Моника. Яшь йөрәкләрдә мәхәббәт уты дөрләп янганда, тел белмәү дә киртә була алмый. Сугыш беткәнче, әлеге кызлар әсирлектәге егетләрнең кәләшләренә әйләнеп тә куя. Бераздан өйләнешәләр, бәбәйләр дә озак көттерми. Иван белән дусты инде хатыннары белән французча аңлашырга да өйрәнеп килә...

Өч ел кайталар

1814 елда Россия гаскәрләре Парижны алгач, сугыш тәмамлана. Әлеге ике әсиргә дә үз илләренә кайту мөмкинлеге туа. Алар балаларын тартып кайтырга кул арбалары әзерләп, Аделаис белән Мониканы (Иван аны Муник дип йөрткән) юлга алып чыга. Бара торгач, Варшава, Минск шәһәрләрен узалар. Россия җиренә аяк

баскач, юллары аерыла, дусты белән Аделаис – үз якларына, ә Иван белән Муник ераккарак, Кама буйларына таба юл тота. Шулай итеп, Франциядән чыкканга өч ел дигәндә, ниһаять, Иванның туган авылы Мартышка кайтып җитәләр. Нигә шулай

озак? Чөнки алга таба юлны дәвам иттерү өчен, туктап-туктап, Иван акча да эшләп ала. Ярый әле, безнең көннәрдән аермалы буларак, элек юлаучыларны кунарга кертү гадәти хәл булган.

Тәмле теле белән юмалап

Иленнән чыгып киткәндә, туган ягына үзенең беркайчан да әйләнеп кайта алмаячагын уйладымы икән француз кызы?.. Тимофей Тихонович борынгылардан ишетеп калганча, ерак бабасы Иван яшь хатынын алда көткән яхшы тормыш белән кызыктыра-кызыктыра алып кайткан. «Бездәге кешеләр аякларына ак читекләр киеп йөри», – дигән ул, тула оекны күздә тотып. «Бездә шундый тәмле җимешләр үсә, ашагач авыздан – сулар, ә күздән шатлык яшьләре килә», – дигән, әче миләшне мактап.

Мониканың туган иле һаман ерагайганнан-ерагая барган. Алда – бер күрмәгән халык, белмәгән тел, билгесез тормыш... Бердәнбер «билгелесе» – ире Иван. Һәм менә ул юл буе мактап кайткан, халкы «ак читекләр киеп йөрүче, тәмле җимешләр үсә торган» җир... Салам түбәле тәбәнәк өйләрне, ярлы халыкны күргәч, ниләр уйлады икән Париж кызы? Нишләсен инде, туган иле кайтып җитә алмаслык ерак, ә баласы кечкенә, ничек тә яшәргә кирәк. Һәм француз кызы барлык көче, энергиясе белән шушы керәшен авылындагы тормыш йөгенә җигелә...

Болары – Мартыш халкының буыннан-буынга күчеп сакланган истәлекләре буенча.

Мониканы – Мариягә

Ә менә Иван белән Мониканың хәзерге Түбән Кама районындагы Прости авылы чиркәвендә кәбен койдырулары – чиркәү метрикасында теркәлгән документаль факт. Шунда ук аңа кадәр католик динендә булган Моника православиегә күчеп, Мария исемен алган, ә малайларына Афанасий дип исем кушканнар. Кызганыч, ул метрика язуын табылмаган. Прости чиркәве настоятеле Савва «борынгы чиркәү кенәгәләрен инде күптән каядыр алып киткәннәр, бәлки Алабугадан башлап эзләп караргадыр...» дип кенә әйтә алды.

Аларның Прости чиркәвендәге язылышу факты турында туган як тарихын өйрәнүче, инде мәрхүм Владимир Добровның «Из истории родного края» (Түбән Кама, 1992 ел) дигән китабында да язылган. Документлар дигәннән, Тимофей Тихонович, «мин кечкенә чакта Иван бабай белән Муник әбидән калган кәгазьләр дә бар иде әле, тик менә, тора-бара, югалып беттеләр», дип тә сөйләгән иде. Кызганыч, әлбәттә...

Төрмәгә дә барган

Тагын шундый истәлек тә бар: Иван белән Мария әйбәт кенә яши башлагач, Ходай алар алдына тагын бер сынау китереп куя. Иванны кулга алып, төрмәгә утырталар. Ярый әле, артык еракка түгел, Мартыштан 80 чакрымлап булган Минзәләгә. Иртән көтү куган вакытта Мария җәяү юлга чыгып, кичен Минзәләгә барып җитә. Ирен күрә һәм икенче көнне тагын таң белән авыл ягына кузгала. Күрәсең, Париж кадәр Париждан җәяү Мартышка кайткан Моника-Мария өчен 80 чакрым әллә ни ерак ара булмагандыр.

Иван Минзәләдән кайткач, ниһаять, тыныч тормыш кичерәләр, күп бала үстерәләр. «Француз бабай» белән «француз әби»нең авылда абруйлары югары булган, халык аларны хөрмәт итеп, киңәш-табышка килеп йөргән. Алар нәселе турында халык үзара «французлар» дип сөйләшә торгач (керәшеннең кушаматсызы булмый бит инде), Французовлар дигән фамилия барлыкка килгән. Безнең Түбән Кама ягында бу фамилияне йөртүчеләр бүген дә аз түгел.

Парижын сагынып

Иван белән Мария үзләре гомер кичергән Мартыш авылы зиратында җирләнгән, каберләре безнең көннәргә кадәр сакланмаган. Мария иреннән яшьрәк булса да, шактый алдан үлгән. «Бәлки, җылы Парижда үскән кызга бездәге һава шартлары ярамагандыр», – дип сөйләде миңа Французовлар тарихыннан хәбәрдар булган Прости чиркәве настоятеле Савва. Әмма эш анда гына булмагандыр шул.

Алар нәселенең дәвамчысы булган Анатолийның хатыны, Түбән Камадагы «Сүрәкә» керәшен фольклор ансамбле җырчысы Рита Французова борынгыдан сакланган бер истәлекне сөйләгәч, тамак төбенә төер утырган иде...

Гомеренең соңгы елларында Моника-Мариянең өй түбәсенә менеп, кулын каш өстенә куеп, озаклап каядыр еракка карап тору гадәте булган. Үзе мәңгегә аерылган Парижы, әйтерсең лә кул сузымында – офык артында гына булып тоелгандыр гомере чит җирләрдә үткән француз кызына...

Виктор ШАДРИН.

Бу көннәрдә бик талантлы тагын бер якташымның юбилее. Танылган язучы, драматург, Татарстанның һәм Россиянең атказанган сәнгать эшлеклесе, Г.Тукай исемендәге Дәүләт бүләге иясе Диас Нәзыйх улы Вәлиевнең тууына июль аенда 85 ел тулды. Диасның документларында ул Арча районының Казанбаш авылында туды, дип күрсәтелгән. Әмма бу Д.Вәлиевнең сөйләвенә караганда, ул Казанбаш авылы белән Арча арасындагы юлда, салам җәелгән тарантаста туа.

Талантлы якташым

Вәлиевләр гаиләсе бу төбәктә бик интеллигентлардан санала. Диасның әтисе Нәзыйх Гарифулла улы – танылган комсомол хезмәткәре. Аннары шактый озак еллар партия органнарында эшләп, КПСС Алексеевск райкомының беренче секретаре дәрәҗәсенә кадәр күтәрелә.

Диасның әнисе күренекле язучы Гадел Кутуйның сеңлесе Зәйнул танылган табиб-фтизиатр, язучының хатыны Дина Кәрим кызы сәнгать белгече була. Алар ике кыз үстерә. Олы кызлары Майя – язучы, рәссам, кечесе Диана – шулай ук сәнгать белгече.

Диас нигездә русча иҗат итсә дә, үзен татар язучысы дип санады. Татар телендә язучылар белән аралашырга тырышты. Диаска исемне әтисе бирә. Янәсе, ул испаннар исеме. Бәлки, чыннан да шулайдыр, татарлар арасында мондый исемне йөрткән кешене очратканым юк.

Д.Вәлиев белгечлеге буенча геолог. Ул Казан университетының геология факультетын тәмамлый. 1962 елдан башлап геолог булып хезмәт куя. Удмуртия, Киров өлкәсе, Көньяк Урал, Кемерово өлкәсе, Хабаровск крае төбәкләрендә экспедициядә була.

1966-1972 елларда Диас – «Комсомолец Татарии» газетасы әдәби хезмәткәре. Әдәби нигезен көчәйтү өчен ул М.Горький исемендәге әдәбият институты курсларында белем ала, аны 1975 елда тәмамлый.

Диас иҗатка иртә тотына. 1955 елда «Первое чувство» дип исемләнгән беренче хикәясен яза. Яшь авторның беренче философик хикәяләре 1950 еллар ахырында «Молодая гвардия», «Смена», «Сельская молодежь» журналларында басыла. Аның әсәрләрендә тормышның фәлсәфи, әхлак проблемаларына, кеше яшәвенең мәгънәсенә игътибар бирелә. Авторның «По вечному кругу» (1981), «Стук резца по камню» (1988), «Третий человек или Небожитель» (1994), «Истина одного человека или путь к Сверхбогу» (1993) кебек әсәрләре бөтен милләтләрдә һәм төрле расадагы кешеләрнең сәләтләрен берләштерергә юнәлтелгән.

Диасның беренче сәхнә әсәре-пьесасы («Сквозь поражение») 1969 елда дөнья күрә. Аннары чираттагы – «Суд совести» (1971), «Дарю тебе жизнь» (1972), «Диалоги» (1976), «Пророк и черт» (1977), «Ищу человека» (1985) ел да тамашачыга тәкъдим ителә. 1970-1980 елларда Диас Вәлиевнең пьесалары Казан, Мәскәү, Ташкент, Минск һ.б. шәһәр сәхнәләрендә куела. Аның күп кенә әсәрләре татарча басылып чыга һәм тамашачыга да татарча күрсәтелә. Диас әсәрләрен белорус, украин, чех, әзәрбайҗан тамашачысы үз телендә тәрҗемә итеп карый.

Д.Вәлиев «Комсомолец Татарии» газетасы редакциясе каршындагы әдәби остаханәгә җитәкчелек итә, яшь язучыларны мөмкин кадәр якларга тырыша. Аның карашлары социаль идеяләргә якын була, ләкин алар белән тәңгәлләшми. Авторның сәяси карашлары, дини-философик яктан алардан әлләни аерылмый, югыйсә.

Совет чорында Диасның шактый язмаларын цензура басарга рөхсәт бирми, аларны көн таләпләренә җавап бирми дип саный. Автор язмаларының бер өлешен цензурадан сарайга кертеп яшерә. Чөнки аңа КГБ белән күп тапкырлар бәрелешергә туры килә. Диасның сарайга яшергән язмалары янып юкка чыга. 15 еллык хезмәтне кире кайтару өчен күп көч куярга туры килә. Автор өстәл артына чиста кәгазьләр җәеп утыра.

Д.Вәлиев республикабызның иң актив эшләүче авторы иде дип расласак та әллә ни ялгышу булмастыр. Автор пьесаларының СССРның 75 театры сәхнәсендә зур уңыш белән баруын гына әйтү дә җитәдер.

Мин туган ягым Арчага кайткан саен шәһәр үзәгендәге Советлар Союзы яки Социалистик Хезмәт геройлары исемнәренә лаек булган якташларымның һәйкәлләренә карап узам. Районда туган геройлар әлләни күп булмаса да, Диаска һәйкәлне бик озак куймадылар. Моның сәбәпләре белән кызыксына башлагач, миңа Диасның районыбызда бик аз яшәвен сәбәп итеп китерергә тырыштылар. Бу очракта аның күпме яшәгән булуы мөһим түгел. Чөнки һәйкәлләрне геройларның туган якларында ничә ел яшәүләреннән чыгып төземәгәннәр бит, күрсәткән батырлыклары өчен куйганнар.

Диасның күпчелек китапларын укучылары кулдан-кулга йөртеп, сокланып укый. Аның әсәрләре газета-журналларда басылу белән бергә, җыентыкларга да тупланган. Алар арасында романнар, эссе, повесть, драмалар бар. Аның әсәрләре академик Мансур Хәсәнов тарафыннан төзелгән «Татар энциклопедиясе»нең 6нчы томына да кертелгән. Авторның җыентыкларын редакцияләүгә Г.Паушкин, Р.Кутуй, Е.Сухов, Ш.Рәкыйпов, Д.Камов, М.Зарипов, С.Исаев кебек әдипләребез зур өлеш керткән.

Диас – авыр язмыш кичергән шәхес. Совет хөкүмәтенә каршы чыгышлар ясый дип аның әтисен хөкем итәләр. 40нчы еллар башында аны ун елга төрмәгә утырталар, аннан чыккач Нәзыйх тагын өч ел барлык документларыннан мәхрүм ителгән көйгә яшәргә тиеш була. Әмма Н.Вәлиевнең РСФСР Югары судына мөрәҗәгате җәзаланучыны азат итү турында карар чыгара. Төрмәдән чыгарып, аны сугышка озаталар.

Тормышта Диасны яратмаучылар, аның белән килешмәүчеләр дә күп була. Моңа Д.Вәлиевнең һәр мәсьәлә буенча үз фикере булуы сәбәптер дип уйлыйм. Ул һәр мәсьәлә буенча үз фикерен әйтми калмый иде. Ләкин тамашачы аның сәләтен күрми калмагандыр.

Иҗат кешеләре арасында талантлар аз түгел. Ә Вәлиев фамилияле иҗатчылар арасында бигрәк тә күп икән. Диас белән бер үк дәрәҗәгә куеп булмаса да, язучы Равил Вәлиев, язучы һәм галим Римзил Вәлиев, Рәмзи Вәлиев – тәрҗемәче, нәшер Мөдәррис Вәлиев... Бу фамилияне йөртүче тагын күпкенә таланты шәхесләр бар. Мин матбугатта эшли башлаган чорда КПСС өлкә комитетының идеология секретаре булып Мирзаһит Фәтхи улы Вәлиев эшләде. Бөтен идеологияне кулында тота иде. Ул чакырса, өлкә комитетына һәркем калтыранып бара иде. Шунысы сәер, Вәлиев фамилиясен йөрткән сәясәтсез шәхесләрне бөтенләй хәтерләмим.

Ил күләмендә хөрмәткә лаек Әсхәт Галимҗанов турында матбугатта беренче язманы Диас бирде. «Вечерняя Казань»да аның «Национальное и интернациональное» дигән мәкаләсе басылды. Аны дөньяга чыгарыргамы-юкмы дип озак бәхәсләштеләр. Кыска гына вакыт эчендә Әсхәт тә күп кенә бүләкләргә ия булды. Ул хәзер үзенә күпме машина бүләк итүләрен төгәл хәтерләми иде. Әмма аларның барысын да ул балалар ихтыяҗына файдаланды.

Диас Вәлиев та бик күп бүләкләр, мактаулы исемнәр иясе. 1981 елда аңа Татарстан АССРның, ә 1983 елда РСФСРның атказанган сәнгать эшлеклесе исемнәре бирелде. 1976 елда Диаска «Сиңа тормыш бүләк итәм» трагедия хроникасы өчен Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе тапшырылды. Ул милли драматургия буенча 1973, 1979, 1981 елларда Бөтенроссия һәм Бөтенсоюз конкурслары лауреты булды.

Д.Вәлиев 2010 елның 1 ноябрендә бакыйлыкка күчте. Ул 73 нче яше белән бара иде. Аны бүген дә сагынабыз.

Әгъзам ФӘЙЗРАХМАНОВ.

Айга кырын карама

Халык медицинасы чаралары белән дәвалануга керешкәнче, табиб белән киңәшү зарур!

2 сентябрь (шимбә). ***Сәфәр аеның 17нче көне. 18 нче Ай тәүлеге. Ай Кучкар йолдызлыгында, 20.16 сәгатьтә калка, 8.31 сәгатьтә бата. 3 нче фаза. Көн озынлыгы 13.49 сәгать.***

Алдашу, ялганга бай көн. Бизләр системасы, бил, бөер, тире, сукыр эчәк зәгыйфь. Мунчага бару, массаж ясату, ач тору, төрле дәвалану чараларын куллану файдалы. Кәеф төшәргә мөмкин.

Имән кайрысы

Күздәге, баш сөяге эчендәге һәм артериаль кан басымын төшерү өчен, 2 аш кашыгы вакланган имән кайрысын ярты литр кайнар суда 1 тәүлек төнәтәләр, аннары берничә кат марля аша сөзәләр. Көненә 3 тапкыр, ашарга ярты сәгать кала, 3 әр аш кашыгы эчәләр. Дәва курсы – 3 атна, аннан соң 1 атна ял итәләр һәм кабат дәваланалар.

3 сентябрь (якшәмбе). ***Сәфәр аеның 18нче көне. 19 нчы Ай тәүлеге. Ай Үгезбозау йолдызлыгында, 20.25 сәгатьтә калка, 10.02 сәгатьтә бата. 3 нче фаза. Көн озынлыгы 13.44 сәгать.***

Авыр энергетикалы көн. Күп аралашмаска, күз тиюдән, чит тәэсирләрдән сакланырга кирәк. Бурычка алырга да, бирергә дә ярамый. Нерв системасы, эчәклек, арканың өске өлеше зәгыйфь.

Җитен орлыгы сихәте

Бөердәге ком-ташны куу өчен, 1 чәй кашыгы җитен орлыгын 1 стакан суда кайнатып чыгаралар, һәр 2 сәгать саен яртышар стакан эчәләр (орлыгы белән бергә). Ике көн рәттән шулай дәваланырга кирәк.

4 сентябрь (дүшәмбе). ***Сәфәр аеның 19нчы көне. 20 нче Ай тәүлеге. Ай Үгезбозау йолдызлыгында, 20.35 сәгатьтә калка, 11.33 сәгатьтә бата. 3 нче фаза. Көн озынлыгы 13.40 сәгать.***

Үз-үзеңне танып-белү, уйлану көне. Өйдә булырга тырышырга, гаиләгә игътибарны арттырырга кирәк. Тәкәбберлек күрсәтергә ярамый. Яңа белем җиңел үзләштерелә. Нерв системасы, сизү әгъзалары, кан тамырлары, ашказаны зәгыйфь.

Файда – орлыкта

Көн саен 6 данә алма төше ашау организмны җитәрлек йод белән тәэмин итә, 50-60 грамм көнбагыш ашау исә Е витаминына туендыра, мускулларны ныгыта, атеросклероздан саклый. Бөердәге һәм үт куыгындагы ташлардан котылу өчен, 1 чәй кашыгы төелгән кавын орлыгын 1 стакан кайнап торган сөттә 3 минут пешерәләр, сөзеп, 7-10 көн дәвамында көненә 3 тапкыр 1 әр стакан эчәләр.

5 сентябрь (сишәмбе). ***Сәфәр аеның 20нче көне. 21 нче Ай тәүлеге. Ай Үгезбозау йолдызлыгында, 20.49 сәгатьтә калка, 13.05 сәгатьтә бата. 3 нче фаза. Көн озынлыгы 13.35 сәгать.***

Сәяхәткә чыгу, теләсә нинди эш башлау өчен айның иң кулай көне. Кеше хәлиткеч карарлар кабул итәргә сәләтле. Физик эш белән шөгыльләнү, җәяү йөрү, чыныгу файдалы. Саф һавада күбрәк булу, табигать белән хозурлану кәефне күтәрә. Умырткалыкның аскы өлеше, әвернә сөяк, аяк зәгыйфь.

(Дәвамы 18 нче биттә).

Айга кырын карама

Тәмле дә, файдалы да

Бронхиттан банан кесәле файдалы. 1 банан, 1 аш кашыгы шикәр, 200 мл су кирәк. Бананны изәләр, шикәр, кайнар су кушып, яхшылап болгаталар, капкач каплыйлар һәм 30 минут төнәтеп, эчәләр. Йөрәк авыртканда, анемия булганда, анар кесәле сихәт бирә: 3 стакан анар согы, 40 г крахмал, 0,5 стакан су, тәменчә шикәр кирәк. Крахмалны салкын суда эретәләр. Гранат согын кайнатып, әкрен генә крахмал өстенә агызалар, тиз генә болгаталар, шикәр өстиләр, кайный башлауга, уттан алалар.

6 сентябрь (чәршәмбе). ***Сәфәр аеның 21нче көне. 22нче Ай тәүлеге. Ай Игезәкләр йолдызлыгында, 21.09 сәгатьтә калка, 14.35 сәгатьтә бата. 3 нче фаза. Көн озынлыгы 13.31 сәгать.***

Акыл җыю, белем алу, фәннәр өйрәнү көне. Юмарт булырга, ашау-эчүдә үзеңне чикләмәскә кирәк. Кан әйләнеше системасы, буыннар, умырткалык зәгыйфь.

Бөердә таш булса

Бөер ташы авыруы вакытында болай дәвалану файдалы: 1) көненә 3 тапкыр, ашар алдыннан, 1 әр стакан каен суы эчү; 2) 4-6 ай буе, көненә 3-4 тапкыр, ашар алдыннан, 1 әр аш кашыгы кишер согы кабу; 3) көненә 1 тапкыр 1 аш кашыгы зәйтүн мае кабу; 4) 2 атна буе, көненә 3-4 тапкыр, 1 лимон согына су яки кишер, чөгендер йә кыяр согы кушып эчү; 5) 3 атна буе, ашар алдыннан, кабыклы бәрәңге пешкән суны чирегешәр стакан эчү.

7 сентябрь (пәнҗешәмбе). ***Сәфәр аеның 22нче көне. 23нче Ай тәүлеге. Ай Игезәкләр йолдызлыгында, 21.39 сәгатьтә калка, 15.56 сәгатьтә бата. 4 нче фаза. Көн озынлыгы 13.26 сәгать.***

Авыр энергетикалы көн. Тәвәккәл адымнар ясау хупланмый. Арып-талганчы эшләргә киңәш ителми. Дару үләннәре белән дәвалану уңай нәтиҗә бирә. Иҗат белән шөгыльләнү өчен яхшы вакыт.

Гаймориттан дәва

100 г шикәр һәм ярты стакан вакланган нарат ылысын ярты литр суга салып, сүрән газ мичендә 2 сәгать төнәтәләр. Суыткач, сөзәләр, көненә 3 тапкыр 1 әр аш кашыгы эчәләр.

8 сентябрь (җомга). ***Сәфәр аеның 23нче көне. 24нче Ай тәүлеге. Ай Кысла йолдызлыгында, 21.43 сәгатьтә калка, 17.03 сәгатьтә бата. 4 нче фаза. Көн озынлыгы 13.22 сәгать.***

Артык активлык күрсәтү хупланмый. Ялгыз калып уйлану өчен уңай вакыт. Бизләр системасы, кан тамырлары, тире, эчәклек зәгыйфь. Күзне арытмаска кирәк.

Эскабече

Теләсә нинди ак балык – минтай, тәрәч, пикша филесын кискәләп, тоз сибәләр, онда әвәлиләр һәм үсемлек маенда ике ягын да кыздырып алалар, пыяла яки эмаль савытка тутырып, суыталар. Вак итеп туралган суган, кишер, татлы борычны үсемлек маенда кыздыралар. Балыкны капларга җитәрлек күләмдә су кайнаталар, шуңа сарымсак, лимон цедрасы, зәгъфран, канәфер кадагы, кориандр, чили борычы, дәфнә яфрагы, хуш исле борыч, тоз, шикәр, серкә салалар. Балык өстенә кыздырылган яшелчәләрне бушаталар, аннан соң кайнар маринад агызалар. 1 тәүлектән соң ашарга була.

Балаларны саклау догалары

Ислам дине һәр эш һәм гамәлне Аллаһ исеме белән башларга өйрәтә. Шул очракта Аның ярдәменә һәм саклавына өмет бар. Тормышның иң зур зиннәтләре – балаларыбызны да бәла-казалардан, чирдән, күз тиюдән саклау өчен без, мөселманнар, Коръән сүрәләренә һәм Пәйгамбәребез саллаллаһу галәйһи вә сәлләм өйрәтеп калдырган догаларга мөрәҗәгать итәбез.

• Коръәндә иң бөек аять саналучы «Аят әл-Күрси»не уку.

Татар телендә гарәпчәдә булган бөтен хәрефләр дә юк, шуңа күрә, файдасы күбрәк булсын дисәгез, сүрәләрне дөрес итеп гарәпчә укырга өйрәнергә тырышу кирәк.

«Әгүүзү-билләәһи-минәш-шәйтаанир-раҗииим Бисмил-ляяһи-рраһмаани-рахиим. Аллааһу ләә иләәһә илләәһүү әлхәййүл кайюум, ләә та – хузухүү синәтүү-үә ләә нәүүүм, ләһүү мәә фиссәмәәүәәти үә мәә фил-ард, мәң зәл-ләзии йәшфәгу гиңдәһүү илләә би изниһ, йәгләмү мәә бәйнә әйдииһим үә мәә хальфәһүм үә ләә йүхиитуунә би шәйим-мин гильмиһии илләә би мәә шәә'а, үәсига күрсийүһу ссәмәәвати үәль-ард, үә ләә яудуху хифзухума үә һүвәль-галийюль-газыыыйм».

Мәгънәсе: «Һәрбер күркәм сыйфатны җыйган Зат, гыйбадәт кылына торган һичбер хаклы зат юк, мәгәр һәрбер күркәм сыйфатны җыйган Аллаһы Тәгалә генә. Ул Аллаһ – терек, һаман халык белән идарә итеп торучы. Ул Аллаһы Тәгаләне ару һәм йокы тотмас, ягъни Аллаһы Тәгаләдә йоклау һәм ару сыйфатлары юк. Күкләрдә һәм җирдә булган нәрсәләр – Аллаһы Тәгаләнеке. Аллаһы Тәгалә каршында шәфәгать кылучы кем бар, ягъни һичкем шәфәгать кыла алмас, мәгәр Аллаһы Тәгаләнең рөхсәте белән генә шәфәгать кылыр. Аллаһы Тәгалә кешеләрнең алларында һәм артларында булган нәрсәләрне белер. Бәндәләр Аллаһы Тәгалә белгән нәрсәдән һичнәрсәне камил белмәсләр, мәгәр Аллаһы Тәгалә белдерергә теләгән нәрсәне генә белерләр. Аллаһы Тәгаләнең көрсисе күкләрне һәм җирне сыйдыры. Дәхи Аллаһы Тәгаләгә күкләрне саклау авыр булмас. Аллаһы Тәгалә – Шерикләрдән (иптәш) пакъ булучы». («Һәфтияк Шәриф» китабыннан алынды).

• «Фатиха» сүрәсен уку.

«Аны уку – үлемнән кала башка бөтен чирләргә дә җиңәргә сәләтле», – диелә хәдистә.

«Бисмилләәһир-рахмәәнир-рахиим. Әл-хәмду лилләәһи раббил-гааләмиин. Әр-рахмәәнир-рахиим. Мәәлики йәүмид-диин. Иййәәкә нәгъбүду вә иййәәкә нәстәгыйин. Индинәс-сыйраталь-мүстәкыйиим. Сыйрааталләзиинә әнгамтә галәйһим гайрил-мәгъдууби галәйһим вәләд-даааллииин. Әәмиин».

Мәгънәсе: «Рахмән һәм Рахим булган Аллаһының исеме белән башлыйм. Дан, мактау галәмнәрнең Раббысы (тәрбиячесе) булган Аллаһыга хастыр. Ул – Мәрхәмәтле вә Рәхимледер. Кыямәт көненең бердәнбер хуҗасы – Улдыр. Тик Сиңа гына гыйбадәт кылабыз, Синнән генә ярдәм сорыйбыз. Безне туры юлга, үзең нигъмәтләр биргән кешеләрнең юлына күндер! Газапка дучар булганнар һәм адашканнар юлына түгел! Аллаһым, кабул ит».

• «Ихлас», «Фәләк», «Нәс» сүрәләрен уку.

Һәр көнне йоклар алдыннан һәм йокыдан уянгач, Коръәннең соңгы өч сүрәсен – «Әл-Ихлас», «Әл-Фаләк» һәм «Ән-Нәс» сүрәләрен укып, үзеңне, балаларны сыпыру, өшкерү файдалы. Болай эшләгән кешенең бөтен начарлыклардан имин булуы хакында хәдистә искәртелә. Моннан тыш, бу сүрәләр балаларны яман күзләрдән саклау өчен дә укыла.

«Әл-Ихлас»

«Бисмил-ләәһи-ррахмәәни-ррахиим. Куль һува ллааху әхәде. Аллааһу ссомаде. Ләм ялиде үә ләм йүуләде. Үә ләм йәкул-ләхүү куфуван әхәде»

Тәрҗемәсе:«Әйт син, әй, Мөхәммәд галәйһиссәләм: «Ул Аллаһ – һич тиңдәше һәм охшашы булмаган ялгыз бер генә Аллаһ. Һичнәрсәгә, һичбер мәхлукка ихтыяҗы юк, бәлки һәр мәхлукның хаҗәтен үтәүче Аллаһ. Ул һичкемне тудырмады һәм һичкемнән тудырылмады. Һәм Аңа һичбер зат тиң булмады». («Һәфтияк Шәриф» китабыннан алынды).

«Әл-Фәләк»

«Бисми-лләәһи-ррахмәәни-ррахииим. Куль-әгүүзу-бираббиль-фәләкы. Миңшәрри-мәә-халәкы. Үә-миң-шәрри-гасикыйн-изәә-үәкабе. Үә-миң-шәрриннәффәәсәәти филь-гукаде. Үә-миң-шәррихәәсидин-изә-хәсәде».

Тәрҗемәсе: «Әйт син, әй, Мөхәммәд галәйһиссәләм: «Мин сыгынамын таңны тудыручы Раббыма, Аның күренеп һәм күренмичә килә торган һәртөрле зарарларыннан. Бар кылынган, яратылган һәм мәхлукның нинди булса да зарарыннан. Һәм караңгы төннең зарарыннан сыгынамын, һәркайчан караңгылыгы белән җир өстен капласа. Дәхи сихер төеннәренә өрүче сихерче хатыннар явызлыгыннан, зарарыннан сыгынам. Һәм көнче дошманның явызлыкларыннан, зарарларыннан сыгынам, һәркайчан ул көнчелек ачуы белән зарар тидерергә теләсә». («Һәфтияк Шәриф» китабыннан алынды).

«Ән-Нәс»

«Бисми-лләәһи-ррахмәәни-ррахииим. Куль-әгүүзү-бираббин-нәәәс. Мәликин-нәәәс. Иләәһин-нәәәс. Миң-шәррил-үәсүәәсиль-ханнәәәс. Әлләзии-йүүәсвисү-фии-судуурин-нәәәс. Минәлҗин-нәти-үән-нәәәс».

Тәрҗемәсе:«Әйт син, әй, Мөхәммәд галәйһиссәләм: «Адәмнәрнең Раббысы булган Аллаһыга сыгынамын. Адәмнәрнең патшасы булган Аллаһыга сыгынамын. Адәмнәрнең гыйбадәт кыла торган Илаһе булган Аллаһыга сыгынамын. Чигенә-чигенә саваплы эштән тыеп, гөнаһлы эшкә өндәп, вәсвәсә кылучы затларның зарарыннан. Ул ханнәс адәмнәрнең күңеленә явызлыкны сала. Ул ханнәс җеннәрдән дә һәм адәмнәрдән дә була». («Һәфтияк Шәриф» китабыннан алынды).

• Пәйгамбәребез саллаллаһу гәләйһи вә сәлләм оныклары Хәсән белән Хөсәенне төрле яманлыклардан саклау өчен бу доганы укыган:

Әгузу би-кәлимәти-лләхи-ттәммә; мин кулли шәйтанин уа хамма; уа мин кулли гайнин ләмма.

Мәгънәсе: «Мин сезне ике дөньяда булучы һәртөрле явызлыктан, һәрбер агулы еланнан һәм һәрбер яман күздән саклауны Аллаһка тапшырам».

• Али р.г. сөйләгәннән: «Берсендә минем улларым Хәсән белән Хөсәен күз тию нәтиҗәсендә авырый башлады. Пәйгамбәребез Мөхәммәд саллаллаһу галәйһи вә сәлләм яраткан оныкларының авыруын күреп моңсуланып кала. Шунда Җәбраил фәрештә аңа мондый дога өйрәтә:

«Аллаһуммә зәә султаанил газыйым, зәәл мәннил кадыйым, зәәл уаҗһил кәриим, уәл кәлимәәтит тәәммәти, уәддәгәваатил мустәҗәәбәәти гаафи (бу урында баланың исеме әйтелә) мин әнфусил җинни уә әгйуни инс».

Мөхәммәд саллаллаһу гәләйһи вә сәлләм бу доганы 7 тапкыр укыганнан соң, оныклары берни булмаган кебек уйнарга тотыналар. Шуннан соң Пәйгамбәр саллаллаһу галәйһи вә сәлләм әйтә: «Үзегезне, хатыннарыгызны һәм балаларыгызны бу дога ярдәмендә саклагыз».

Әнҗе НОГМАНОВА.

Пензадагы татар ГЕРОЕ

Пенза өлкәсенең Каменка районында татарлар нигездә 6 авылга төпләнеп гомер итә. Шулар арасыннан Мочали (Мунчалы-?) авылы Акъегетовлар нәселе белән данлыклы. Әдәби эшчәнлеге белән танылган Муса Акъегетне (1864-1923) өлкән буын мәктәп елларыннан ук укып белә. Үзенең буйсынмас җанына Россиядә урын тапмагандыр, ул Төркиягә күчеп китә һәм шунда бакыйлыкка да күчә, кабере Истанбулда.

Шушы ук нәселдән Фәрит Акъегетов (1951 елда туган) – совет Кораллы көчләре сафында капитан дәрәҗәсенә ирешкән һәм марафон буенча йөгерештә Россия чемпионы булуга ирешкән спорт остасы. Габделкадыйр Муса улы Акъегетов (1952 елгы) – рәссам һәм язучы. Ә бүген Чиләбе өлкәсендәге татарларның милли-мәдәни автономия рәисе булып торган Лена Рәфыйк кызы Колесникова байтак милләтпәрвәрләребез яхшы беләләрдер. Ул да шушы ук Мочали авылындагы Мөхәммәтрәхим Акъегетовлар нәселеннән.

Җитмәсә, әлеге нәсел милләткә Бөек Ватан сугышы барышында Советлар Союзы Герое дәрәҗәсенә ирешкән Азис Акъегетовны да бүләк иткән икән. Пензаныкылар белән үзара аралашу пәрәвез җебедәй тирбәлеп торган өчен генә әлеге Герой турында бөтенләй дә ишетеп белмәгәнбез һәм, билгеле, Казандагы сыңар гына тыкырык та аның исемен йөртми. Татар мәркәзен Николай Гастелло, Зоя Космодемьянская, Алексей Маресьев, Олег Кошевой... исемнәре басып алган чөнки...

Ә Азисның шушы төбәк татарлары өчен бик хөрмәтле асыл нәселе бар. Шәҗәрәсе мондый: Җангәрәй – Җанакай – Акъегет – Акбулат – Бикбулат – Сөләйман – Олыбәк – Гаделша – Гомәр – Гобәйдулла – Ибәтулла – Харрас – Азис. Егетнең әтисенең исемен урыс сәркатипләре документларга Харьяс дип керткән, ә чынында үзебезнең газиз Харрас инде.

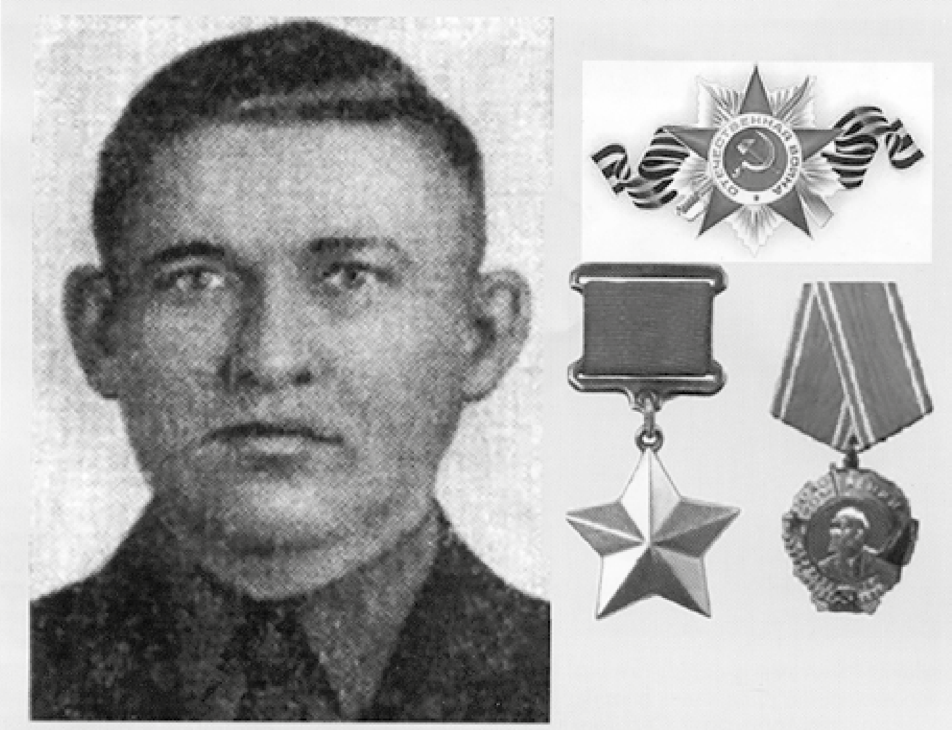
Азис Харьясович Акжигитов — герой Советского Союза

Азис шушы авылдагы гап-гади крестьян гаиләсендә 1917 елның 1 ноябрендә дөньяга килә. Туган авыл мәктәбендә башлангыч белем ала, колхозда көтүче булып эшли, игеннәр дә чәчә. Ерак Украинадагы Харьков каласында берәр нинди туганы йә кардәше яшәгәндер, 1934 елда 17 яшьлек Азис шул калага китә. Шунда җидееллык мәктәпне тәмамлый, «Харэнерго» атлы берләшмәдә электр монтажчысы булып эшли, тырышлыгы өчен бүләкләр дә ала.

1938 елда Кызыл Армия сафына чакыралар. Язмыш бу юлы аны янә бик еракка – Ерак Көнчыгышның Ворошилов каласына ук илтеп ташлый. Илгә немец фашистлары бәреп кергәч, 1941 елның июнь аенда ук Азисны да көнбатышка озаталар. Егет Брянск һәм Воронеж фронтларында сугыша. 1942 елда авыр яралана. Берничә ай буе госпитальдә савыгу узгач, янә Воронеж фронтына әйләнеп кайта. Аны 38 нче армиянең 180 нче укчы дивизиясендәге 21 нче полк составында пулеметчылар отделениесе командиры итеп билгелиләр. 1943 елда фронтта егет ВКП(б) сафларына керә.

1943 елның көзендә Киевны фашист илбасарларыннан азат итү өчен һөҗүм башлангач, өлкән сержант Азис Акъегетов отделениесе октябрь аенда иң беренчеләрдән булып Днепр елгасын кичеп чыга һәм Вышегород районының Лютеж авылы янында плацдарм яулый. Гитлерчылар ярсый-ярсый әллә ничә тапкыр контрһөҗүмгә ташланса да, Азис солдатлары бер адым да артка чигенми, алар бер рота фашистны юк итә. Шушы каһарманлык өчен өлкән сержант Акъегетовка 1943 елның 29 октябрендә игълан ителгән Указ буенча, Советлар Союзы Герое исеме бирелә. Азис Алтын Йолдыз медале һәм Ленин ордены белән бүләкләнергә дә өлгерә.

Әмма 1944 елның 3 гыйнварында Лосятин авылы өчен барган яу барышында Азис Акъегетов авыр яралана. Аны һушын югалткан хәлендә медицина частена озаталар. Ул авыр яралары һәм күп кан югалту нәтиҗәсендә шул ук көнне вафат була. 26 яшьлек өлкән сержант Киев өлкәсендәге Обухов (хәзер Васильков) районының Великая Ольшанка авылы зиратына җирләнә.

И.ВАХИТОВ.

Йөз ел элек...

Дөньяның ләззәтләре

Бу мәсьәлә – бик гади язылулы. Кайбер адәмнәрчә, гаеп саналырлык булса да, дөрес, мөһим мәсьәлә, дөнья ләззәтләренең берсе. Дөньяның ләззәтләренә дикъкать итсәгез, чын карау белән карасагыз, хакыйкый ләззәт тапмассыз. Бар да – зарарны кире кагу яки җәфа катыш бер хыялый ләззәт. Йокы – иң рәхәт, иң ләззәт бирүче бер хәл булып, ләззәтенең кайвакытта булуы мәсьәләсе – әдиплəр арасында булмый торган бәхәс ки, вакытында аңлау да юк, соңыннан үткән, алдында ирешү дә юк. Бәс, ләззәтләнү, кайвакытта, «Чын ләззәт юк, бәлки, зарарны кире кагу җенесеннән бер рәхәтлектән гыйбарәт», диюләрдән башкача җавап юк. «Дөньяда нәрсәләрне телисең», дигән сорауга кайбер оста сүзле кешеләрнең: «Бик кысталган вакытта рәхәтләнеп бушануны», – дигән җавабына ни әйтерсең?! Яки: «Бик кычыткан җирне кашу», – дисә, яки: «Бик ачыкканда өстенә тоз сипкән арыш икмәге», – дисә, кабул итмәскә чара бармы?

Дөньяның барлык ләззәте дә, тулысынча, кирәклеккә карап кына йөри... Чын ләззәт булса, аерма булмаска тиеш. Дөньяда мондый ләззәт юк, һәркайсы хаҗәт вакытта бер дәрәҗәдә ләззәт бирә, туйгач, бар да сөйкемсез күренә. Байлар кайбер вакытта: «Алтын, җәүһәр болай түгел, ләззәт бирә, туйдырмый», – диярләр. Моңа шәех Сәгъди философның мәкаләсе канәгатьләндерерлек җавап бирә.

Бер дәрвиш, сәяхәтендә, чүлдә бик ачыккан. Ахыр хәлгә якынлашканда, алда кечкенә капчык белән нәрсәдер күргән. Ерактан бөртекле нәрсәдәй булып күренгәнлектән, «бодай бөртеге» дип уйлап, гадәттән тыш куанган. Кем белә, Аллаһка никадәр шөкраналар кылгандыр... Кулына алып, капчыкны чишеп караса, җәүһәр, вак ташлар, энҗеләр булып, әлек күренешендәге шатлыгы кадәр 26 көенеч пәйда булган...

Хәзер ул җәүһәрләр ничә миллионлык асыл ташлар булыр иде. Ләкин моның ачлыктан саклауда һич файдасы юк: һәлакәттән һәм үлемнән коткармый, чүлдә аны сатып алучы юк. «Җәяүлегә янчык авыр» дигәндәй, җәяүле ач кешегә бу янчык бигрәк тә авыр тоелган да, ташлап киткән...

Алабуга ярында сәүдәгәр марҗалар күп, кыяр сатучылар, йомырка, балык сатучылар бар. Кыярның әүвәл күренеше яңа булганлыктан, утыз сумга шактый зур гына бер данә кыяр алдым. Кыяр сөюче хатыным: «Аз алгансың», – дисә дә, мин: «Алтыдан яки дүрттән беренә канәгать итәрмен. Син җыярсың (ашарсың)», – җавабын бирдем. Ничектер, дүрттән береннән артыгын бетерә алмады. Дистәсе өч йөз сумнан өч дистә йомырка алдым. Әҗәкүлдә – бер йөз илле, Чаллыда ике йөз илле иде, монда өч йөз булган. Кем белер, Казанда биш йөз бардыр. Биш-алты дистә йомырка азыгыбыз булды. Аллаһ бәрәкәт бирсен! Озак тормый, Алабугадан хәрәкәт иттек. Ләкин сулар бик тирән түгел, көймә бик зур, мал күп төягән, саклык белән йөзә. Алабугадан үткәч, Казан вилаяте керә. Яңа татар җөмһүриятенә күрә, Минзәлә һәм Алабугада ук Казан губернасы керсә дә, без иске ис белән каравыбыздан, Алабугада соңгы юнәлешне күзгә алабыз. Нократ һәм Чулман кушылган урында беренче тукталыш – Соколка тукталышында билетлар сату белән көймә байтак юанды. Нократ елгасы белән Вятка, Мамадыш тарафыннан килгән адәмнәр көймәгә кабул ителде. Шуларның арасында «Мөхәммәдия» мәдрәсәсенә караганнарыннан – Минзәлә, Мортыш башыннан – Зәки хәлфә бине Камал, Спас Ташбилгедән Сәед Вахиди очрап, бераз аңлашылды. Зәки үз авылыннан – Спаска, вакытлыча укытыр өчен; ә Сәед Мамадышта укытып, ял итәр өчен кайтып килә икән.

Болардан Казанның кара хәбәрен ишеттем: 8 июньдә Казанда Сукырлар (Большой Мещанский) урамыннан ут чыгып, һава көчле, җилле булганлыктан, янгын зурайган. Бер тарафтан – «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе артын яндырып, Кызыл мәчеткә кадәр; икенче тарафтан – Зәңгәр мәчетне яндырып, арттан Ак Ком астына кадәр чыккан икән. Безнең өй кварталы сәламәт икән. Якын һәм ачык хәбәр беленмәсә дә, бу кадәр фаҗигале хәбәр алынып, ватанга кайту куанычын тәкъдир итте, дуслар белән очрашу куанычын кайгыга әйләндерде. Аллаһ ахырын хәерле итсә иде!..

Галимҗан БАРУДИ.
(«Хатирә дәфтәре»ннән).

Буш йортта яшәве рәхәтрәк

Япониядә оригиналь мода тарала – көннән-көн күбрәк кеше торакларындагы артык әйберләрдән арына. Шундый ук тенденция Көнбатышта да күзәтелә, тик японнар катгыйрак – алар бөтен җиһаз һәм әйберләрен чыгарып ташлый да, буш йортта яши башлый. Яңа тормыш стиле “минимарисуто” кешегә игътибарын чыннан да әһәмияле нәрсәләрдә генә тупларга өнди. “Элегрәк миңа һаман нәрсәдер җитми иде, – дип сөйли Фумио Сасаки. – Хәзер минем нибары өч күлмәгем, дүрт чалбарым, дүрт пар оекбашым һәм тагын берничә кирәк-ярагым бар. Аның каруы, мин өй җыештырырга һәм кибеттә йөрергә вакытны азрак сарыф итәм, дусларым белән ешрак очрашам һәм дөнья гизәм. Мин күпкә активракка әйләндем”. Гәрчә әйләнә-тирәдәгеләр минималистларның көнкүрешен төрмә белән чагыштырса да, аскетлар үзләре бәхетле – аларга караклар да, җир тетрәү дә куркыныч түгел. Дөрес, күп нәрсәләрен һич кызганусыз чыгарып ташласа да, минималистларның берсе дә компьютер һәм смартфоныннан аерылмаган.

(“Daily Mail”).

Акула дельфиннан куркамы?

Акуланың дельфинны яратмавы кешегә күптән мәгълүм. Дельфиннарны күреп алуга ук, акула мөмкин кадәр ераграк йөзеп китәргә тырыша. Ул – бик сак җан иясе, ялгызлыкны сөюче ерткыч. Гел берүзе генә йөри. Дельфиннар исә гел төркемләп сәяхәт итә, зәгыйфь һәм карт кардәшләре турында да кайгырта. Алар үзләре беркайчан да акулага һөҗүм итмәс иде. Әмма кайвакыт ерткыч зәгыйфьләнгән дельфиннарның берсенә кызыга һәм тотып ашый, шуннан соң исә аңа көн бетә – акыллы хайваннар аны төркемнәре белән урап ала да, куәтле томшыклары белән акуланың саңак ярыкларына кыйный башлый. Бергәләп, алар акуланы тиз арада бик җиңел үтерә, ә менә бергә-бер чыгарга туры килсә, ерткыч һичшиксез җиңәр иде.

(“Fauna.ru”).

Карунбай

Иң танылган миллиардерлар дигәч, без Рокфеллерны яки Гейтсны искә төшерәбез, ә менә Жан Пол Гетти исеме күпләргә таныш түгел. Гәрчә ул XX гасырның икенче яртысында дөньяда иң бай кеше санала һәм планетадагы барлык нефтьнең 80 процентына хуҗа була. Ул бик бай гаиләдә туа һәм әлеге байлыкны күпкә арттыра. Әмма тарихка ул иң саран кешеләрдән берсе булып кереп калган. Полның әти-әнисе байлыкны диндар кешеләргә Аллаһ бирә, дип ышанган, шунлыктан улларын бик кырыс шартларда тәрбияләгән. Әмма ул динсез һәм имансыз булып үскән. Калифорния, аннары Оксфорд университетларын тәмамлагач, Жан Пол гаилә бизнесы белән шөгыльләнә башлаган, әтисе аңа аена 100 доллар эш хакы билгеләгән. 23 яшендә егет беренче миллион долларын эшләп тапкан, 1957 елда инде Американың иң бай кешесенә әйләнгән. Fortune журналы исәпләп чыгаруынча, Полның байлыгы көн саен ярты миллион долларга арта барган. 1966 елда Гиннессның рекордлар китабы аны планетадагы иң бай кеше, дип таныган, мөлкәте 1,2 миллиард долларга (хәзерге бәяләргә күчергәндә 10 миллиард доллар чамасы) бәяләнгән. Биш тапкыр өйләнгән, биш улы туган, берсе кечкенә чагында операция ясаганда үлгән, 1973 елда тагын бер улы кинәт вафат булган, 16 яшьлек оныгын исә урлаганнар һәм 17 миллион доллар акча таләп иткәннәр. Пол 5 ай буе акча түләүдән баш тарткан, оныгының колагын кисеп җибәргәч һәм 3 миллион доллар гына дәгъвалагач, 2,2 миллионны бирергә ризалашкан, 800 мең долларны исә улына арттырып түләү шарты белән бурычка биргән. Бөекбританиядә хәерчеләнгән герцогтан Саттон-Плейс утарын сатып алган һәм берүзе (тәнсакчылары белән генә) шунда яшәгән. Гетти карамагында 34 йокы, 14 юыну бүлмәсе булган, үзенең бер генә туганын да бер генә тапкыр да кунакка чакырмаган. Картайган саен, саранлыгы да арткан: бер үк конвертны берничә тапкыр файдаланган, хатларга җавапны шундагы буш урыннарга язган, 1 доллардан кыйммәтрәк оекбашны беркайчан да сатып алмаган, телефон янына барудан курыккан. Нефть магнаты бакыйлыкка күчкәч, васыяте шаккатырган. Уллары һәм хезмәтчеләре бернәрсәсез диярлек калган, бөтен акчасы Малибу музеена күчерелгән – 2,5 миллиард доллар аны кешелек тарихында иң бай музейга әйләндергән. Гетти үлемен телевизордан болай хәбәр иткәннәр: “Җиһандагы иң бай, иң ялгыз һәм иң эгоист кеше вафат. 84 ел яшәү дәверендә ул хәйриячелеккә бер генә цент та акча бирмәде”, – дигәннәр.

(“AdMe.ru”).

Йөз еллык хата

1898 елда The New York Times газетасының беренче битендә җибәрелгән хатаны 100 ел буе беркем дә күрмәгән. Шул елның 6 гыйнварында газетаның 14499 нчы саны чыккан, ә 7 гыйнварда ни өчендер 15 меңенче сан пәйда булган. 1999 елда газетаның бер хезмәткәре, архивта казынганда, 500 санга ялгышуны күреп алган. Хатаны инде яңа меңьеллыкта төзәткәннәр – 2000 елның 1 гыйнварында The New York Times газетасының 51254 нче саны чыккан, аннан алдагысы исә 51753 нче сан булган.

(“ИнтересNIK”).

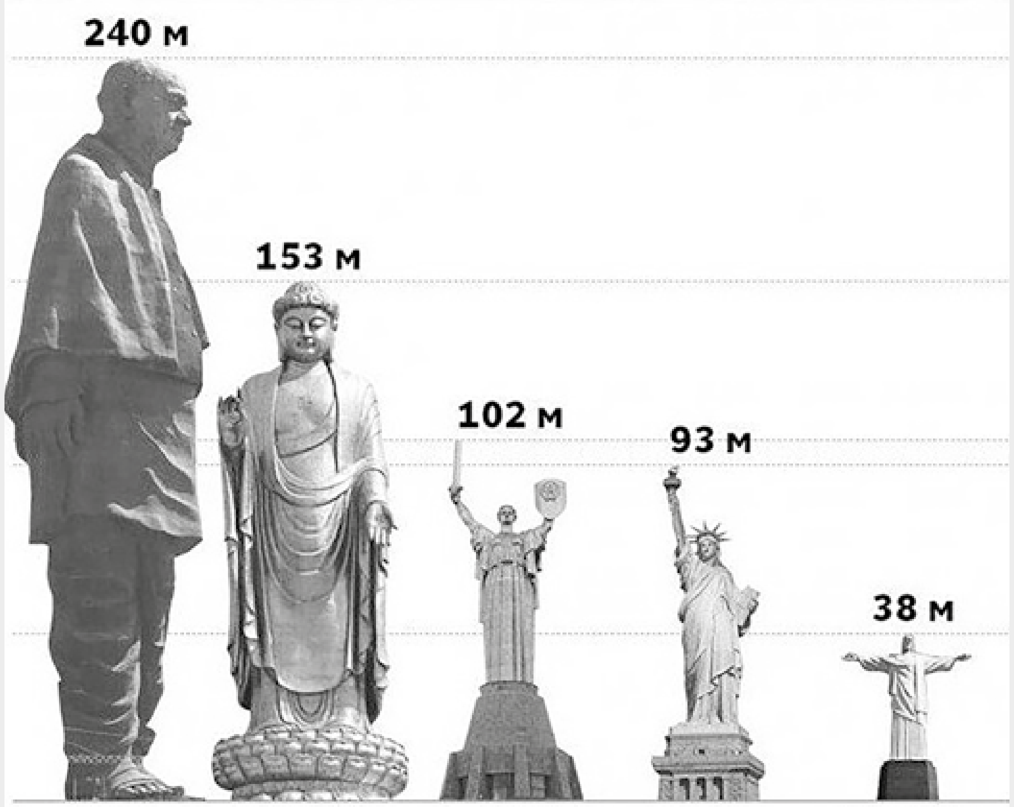

Иң биек һәйкәл

Дөньяда иң биек һәйкәл – 2018 елда Һиндстанда премьер-министр һәм илнең бәйсезлеге өчен хәрәкәт лидерларыннан берсе Валабхаи Патель хөрмәтенә куелган Бердәмлек сыны. Гуджарат штатындагы Садху утравында урнашкан сынның мигъмары – Рам Сутар. Биеклеге 182 метрга, постаменты белән бергә 240 метрга тәңгәл һәйкәлне 3 мең эшче 250 инженер җитәкчелегендә 3,5 ел буе төзегән. Барлыгы 1700 тонна бронза, 1850 тонна бронза йөзлек, 210 мең кубометр бетон, 18500 тонна арматура корычы һәм 6500 тонна корыч конструкция файдаланылган. Статуяның аяклары нигезендәге ике бетон манарада 2 лифт эшли, аларның һәркайсы галереяга 30 секунд эчендә 26 кешене менгезә ала. 153 метр биеклектә күзәтү мәйданчыгы бар. Сын 6,5 баллы җир тетрәүгә һәм сәгатенә 220 метр тизлек белән искән җилгә чыдарлык итеп салынган. Бердәмлек сынын төзү 430 миллион долларга төшкән.

(“Интересно.cc”).

Газета өчен Алсу ЗӘЙДУЛЛИНА әзерләде.

Дүшәмбе

4 сентябрь

«ТАТАРСТАН - ЯҢА ГАСЫР»

5.35 «Оныта алмыйм...» 12+
5.50, 7.00, 18.30 Татарстан хәбәрләре. 16+
6.00, 7.10 «Манзара». 16+
8.00, 14.30, 21.30 Новости Татарстана. 16+
8.10 «Здравствуйте!» 16+
9.00, 17.00 «ҖЫЛЫ ЭЗЛИ ҖАННАР». 16+
10.00, 23.00 «ТАНКИ ГРЯЗИ НЕ БОЯТСЯ». 12+
11.00 «Канун. Парламент. Җәмгыять». 16+
11.30 «Заман көзгесе». 6+
12.00, 22.10 «АННА ГЕРМАН». 16+
13.00 «Семь дней». 16+
14.00 «Закон. Парламент. Общество». 16+
14.45 «Музыкаль мәйдан». 16+
15.15 «Шаян ТВ» тәкъдим итә». «Акыл батл».
16.00 «Гаилә учагы». 16+
16.30 «Болгар радиосы» концерты. 16+
18.00, 0.50 «Таяну ноктасы». 16+
19.00 Хоккей. «Ак Барс» - «Трактор». 6+
22.00 «Вызов 112». 16+

ТНВ-ПЛАНЕТА

5.00 «Әй, язмыш, язмыш...» 16+
6.00, 13.05 «Манзара». 16+
8.00 «Үткәннәр сагындыра». 12+
8.40, 18.20, 23.10 «Башваткыч». 12+
9.50 «Семь дней». 16+
11.00, 15.00, 18.00, 21.00, 0.00 «Яңалыклар». 16+
11.30 «Туган җир». 12+
12.05 «Йөрәктән - йөрәккә». Гөлдания Хәйруллина турында телеочерк. 16+
15.30 «Әдәби хәзинә». 6+
16.00 «Шаян ТВ» тәкъдим итә. 6+
16.30 «Адымнар». 16+
17.00 «Музыкаль мәйдан». 16+
17.30 «Яшьләр тукталышы». 6+
19.10, 22.15 «Тибрәнә җыр дулкыннары». 12+
19.30 «Калеб». 6+
20.00 «Заман көзгесе». 6+
20.30 «Таяну ноктасы». 16+
21.25 «Әниемнең җылы кочагы». 16+

«ЭФИР»

5.00, 7.45 «Новое утро». 16+
7.00, 19.00, 22.00 «Город». 16+
8.30, 23.00 «СВИДЕТЕЛИ». 16+
9.25, 11.25, 12.55, 21.55 «Казанская Афиша». 16+
9.30 «МАМА НАПРОКАТ». 16+
11.10 «Первые в мире». 12+
11.30 «КАРАМЕЛЬ». 16+
12.30, 18.30 «Советы Дня». 16+
13.00, 23.50 «КАПЛЯ СВЕТА». 16+
14.35 «Вместе с наукой». 12+
15.00 «Рассекреченная история». 12+
15.30 «Победоносец. Фильм Аркадия Мамонтова». 16+
16.30 «ПИСЬМА НА СТЕКЛЕ». 12+
18.00 «Добрый вечер, Казань». 16+
18.50 «Короче говоря». 16+
20.00 «ГОРОД». 12+

«1 НЧЕ КАНАЛ»

5.00 «Доброе утро».
9.00, 12.00, 15.00, 18.00 Новости.
9.20 «АнтиФейк». 16+
10.00 «Жить здорово!» 16+
10.50, 12.15, 17.00, 18.30 Информационный канал. 16+
15.15 «Давай поженимся!» 16+
16.05 «Мужское/Женское». 16+
19.55 «Куклы наследника Тутти». 16+
21.00 «Время».
22.00 «УГРЮМ-РЕКА». 16+
23.00 «Большая игра». 16+

«РОССИЯ»

5.00, 9.30 «Утро России».
9.00, 14.30, 21.05 Вести. Местное время.
9.55 «О самом главном». 12+
11.00, 14.00, 16.00, 20.00 Вести.
11.30, 17.30 «60 минут». 12+
14.55 «Наши». 12+
16.30 «Малахов». 16+
21.20 «СПАССКАЯ. НОВЫЕ СЕРИИ». 16+
23.30 Праздничный концерт к 80-летию освобождения Луганска от фашистских захватчиков.

«КУЛЬТУРА»

6.30, 7.00, 7.30, 10.00, 12.30, 17.00, 19.30 Новости культуры.
6.35 «Пешком...»
7.05 Невский ковчег. Теория невозможного. Александр Кедринский.
7.35 Черные дыры. Белые пятна.
8.25 «Жизнь и судьба».
8.45 «АННА КАРЕНИНА».
11.15 «Аркадий Райкин».
12.45 Новости. Подробно. АРТ.
13.00 Большие и маленькие.
14.50, 23.40 «Три минуты тишины».
14.55 «ДРУГ МОЙ, КОЛЬКА!..».
16.20 85 лет Видасу Силюнасу. Эпизоды.
17.15 К 95-летию со дня рождения Евгения Светланова. С. Рахманинов. Симфония №2. Дирижер Евгений Светланов.
18.10 «Рассказы из русской истории». Владимир Мединский.
19.45 Главная роль.
20.05 «Правила жизни».
20.30 «Спокойной ночи, малыши!»
20.50 «Иду... Эрик Булатов».
21.35 «Сати. Нескучная классика...»
22.15 «ЖИЗНЬ ВЕРДИ».
23.45 «Рассекреченная история».

«НТВ»

4.50 «УЛИЦЫ РАЗБИТЫХ ФОНАРЕЙ». 16+
6.30 «Утро. Самое лучшее». 16+
8.00, 10.00, 13.00, 16.00, 19.00, 23.35 «Сегодня».
8.25, 10.35 «ПЁС». 16+
13.25 «Чрезвычайное происшествие».
14.00 «Место встречи».
16.50 «За гранью». 16+
17.55 «ДНК». 16+
20.00 «ЗАПОВЕДНЫЙ СПЕЦНАЗ». 16+
22.10, 0.00 «ПЕРВЫЙ ОТДЕЛ». 16+

Сишәмбе

5 сентябрь

«ТАТАРСТАН - ЯҢА ГАСЫР»

5.35 «Оныта алмыйм...» 12+
5.50, 7.00, 18.30, 20.30 Татарстан хәбәрләре. 16+
6.00, 7.10 «Манзара». 16+
8.00, 14.30, 19.30, 21.30 Новости Татарстана. 16+
8.10 «Здравствуйте!» 16+
9.00, 17.00 «ҖЫЛЫ ЭЗЛИ ҖАННАР». 16+
10.00, 23.00 «ТАНКИ ГРЯЗИ НЕ БОЯТСЯ». 12+
11.00 «Фолиант в столетнем переплёте». 16+
11.15 «Память сердца». 16+
11.30, 16.30 «Татарлар». 12+
12.00, 22.10 «АННА ГЕРМАН». 16+
13.00 «Туган җир». 12+
13.30 «Юлчы». 16+
14.00 «Путь». 16+
14.15 «Не от мира сего...» 16+
14.45 «Музыкаль мәйдан». 16+
15.15 «Төймә».
16.00 «Ватандашлар». 16+
18.00 «Әдәби хәзинә». 16+
19.00 «Таяну ноктасы». 16+
20.00, 22.00 «Вызов 112». 16+
20.15 «Күчтәнәч».
21.00, 0.50 «Соотечественники». 16+

ТНВ-ПЛАНЕТА

5.10 «Әй, язмыш, язмыш...» 16+
6.00, 13.05 «Манзара». 16+
8.00 «Үткәннәр сагындыра». 12+
8.40, 18.20, 23.10 «Җырлыйк әле!» 12+
9.40 «Канун. Парламент. Җәмгыять». 16+
10.30 «Заман көзгесе». 6+
11.00, 15.00, 18.00, 21.00, 0.00 «Яңалыклар». 16+
11.30 «Нәсыйхәт». 16+
12.05, 21.25 «Ком сәгате». 16+
15.30 «Әдәби хәзинә». 6+
16.00 «Шаян ТВ» тәкъдим итә. 6+
16.30, 20.30 «Таяну ноктасы». 16+
17.00 «Музыкаль мәйдан». 16+
17.30, 19.35, 0.40 «Татарлар». 12+
19.10, 22.15 «Тибрәнә җыр дулкыннары». 12+
20.00 «Халкым минем». 12+

«ЭФИР»

5.00, 7.45 «Новое утро». 16+
7.00, 19.00, 22.00 «Город». 16+
8.30, 23.00 «СВИДЕТЕЛИ». 16+
9.25, 11.25, 12.55, 21.55 «Казанская Афиша». 16+
9.30, 20.00 «ГОРОД». 12+
11.30 «КАРАМЕЛЬ». 16+
12.30, 18.30 «Советы Дня». 16+
13.00, 23.50 «КАПЛЯ СВЕТА». 16+
14.35 «Вместе с наукой». 12+
15.00 «Рассекреченная история». 12+
15.30 «Кто заплатит за погоду?» 12+
16.25 «Сказки старого волшебника». 12+
16.30 «ПИСЬМА НА СТЕКЛЕ». 12+
18.00 «Добрый вечер, Казань». 16+
18.50 «Короче говоря». 16+

«1 НЧЕ КАНАЛ»

5.00 «Доброе утро».
9.00, 12.00, 15.00, 18.00 Новости.
9.20 «АнтиФейк». 16+
10.00 «Жить здорово!» 16+
10.50, 12.15, 17.00, 18.30 Информационный канал. 16+
15.15 «Давай поженимся!» 16+
16.05 «Мужское/Женское». 16+
19.55 «Куклы наследника Тутти». 16+
21.00 «Время».
22.00 «УГРЮМ-РЕКА». 16+
23.00 «Большая игра». 16+

«РОССИЯ»

5.00, 9.30 «Утро России».
9.00, 14.30, 21.05 Вести. Местное время.
9.55 «О самом главном». 12+
11.00, 14.00, 16.00, 20.00 Вести.
11.30, 17.30 «60 минут». 12+
14.55 «Наши». 12+
16.30 «Малахов». 16+
21.20 «СПАССКАЯ. НОВЫЕ СЕРИИ». 16+
23.25 «Вечер с Владимиром Соловьёвым». 12+

«КУЛЬТУРА»

6.30, 7.00, 7.30, 10.00, 12.30, 17.00, 19.30 Новости культуры.
6.35 «Пешком...»
7.05 Легенды мирового кино.
7.35, 15.15 «Крепость в Провансе - в единении со скалой».
8.25 «Жизнь и судьба».
8.45 «АННА КАРЕНИНА».
10.15 «Наблюдатель».
11.15 XX век. «У театральной афиши».
12.15 Цвет времени. Сандро Боттичелли.
12.45 Новости. Подробно. Книги.
13.00 «Иду...»
13.45, 22.20 «ЖИЗНЬ ВЕРДИ».
15.10, 23.45 «Три минуты тишины».
16.05 85 лет Анатолию Сагалевичу. Линия жизни.
17.15 «Передвижники. Владимир Маковский».
17.45 К 95-летию со дня рождения Евгения Светланова. А. Скрябин. Симфония №3 («Божественная»). Дирижёр Евгений Светланов.
18.35 «Белоруссия. Коссовский замок».
19.00 «Почерк эпохи». «Анна Ахматова. О любви и о жизни...»
19.45 Главная роль.
20.05 «Правила жизни».
20.30 «Спокойной ночи, малыши!»
20.45 Искусственный отбор.
21.25 «Человек на все времена».
23.50 «Рассекреченная история».

«НТВ»

4.45 «УЛИЦЫ РАЗБИТЫХ ФОНАРЕЙ». 16+
6.30 «Утро. Самое лучшее». 16+
8.00, 10.00, 13.00, 16.00, 19.00, 23.35 «Сегодня».
8.25, 10.35 «ПЁС». 16+
13.25 «Чрезвычайное происшествие».
14.00 «Место встречи».
16.50 «За гранью». 16+
17.55 «ДНК». 16+
20.00 «ЗАПОВЕДНЫЙ СПЕЦНАЗ». 16+
22.10, 0.00 «ПЕРВЫЙ ОТДЕЛ». 16+

Чәршәмбе

6 сентябрь

«ТАТАРСТАН - ЯҢА ГАСЫР»

5.35 «Оныта алмыйм...» 12+
5.50, 7.00, 18.30 Татарстан хәбәрләре. 16+
6.00, 7.10 «Манзара». 16+
8.00, 14.30, 21.30 Новости Татарстана. 16+
8.10 «Здравствуйте!» 16+
9.00, 17.00 «ҖЫЛЫ ЭЗЛИ ҖАННАР». 16+
10.00, 23.00 «ТАНКИ ГРЯЗИ НЕ БОЯТСЯ». 12+
11.00, 0.00 «Каравай». 6+
11.30, 16.30 «Татарлар». 12+
12.00, 22.10 «АННА ГЕРМАН». 16+
13.00 «Җырлыйк әле!» 12+
14.00 «Туган авылым». 12+
14.15, 0.50 «Если хочешь быть здоровым». 16+
14.45 «Музыкаль мәйдан». 16+
15.15 «Бергәләп өйрәник».
16.00 «Переведи!» 6+
18.00 «Таяну ноктасы». 16+
19.00 Хоккей. «Ак Барс» - «Сочи». 6+
22.00 «Вызов 112». 16+

ТНВ-ПЛАНЕТА

5.10, 8.40, 18.20, 23.10 «Әй, язмыш, язмыш...» 16+
6.00, 13.05 «Манзара». 16+
8.00 «Үткәннәр сагындыра». 12+
9.40 «Йөрәктән - йөрәккә». Гөлзада Сафиуллина турында телеочерк. 16+
10.40 «Туган авылым». 12+
11.00, 15.00, 18.00, 21.00, 0.00 «Яңалыклар». 16+
11.30, 17.30, 19.35, 0.40 «Татарлар». 12+
12.05, 21.25 «Кунак БИТ Шоу». 16+
15.30 «Әдәби хәзинә». 6+
16.00 «Шаян ТВ» тәкъдим итә. 6+
16.30, 20.30 «Таяну ноктасы». 16+
17.00 «Музыкаль мәйдан». 16+
19.10, 22.20 «Тибрәнә җыр дулкыннары». 12+
20.00, 0.15 «Гаилә учагы». 16+

«ЭФИР»

5.00, 7.45 «Новое утро». 16+
7.00, 19.00, 22.00 «Город». 16+
8.30, 23.00 «СВИДЕТЕЛИ». 16+
9.25, 11.25, 12.55, 21.55 «Казанская Афиша». 16+
9.30, 20.00 «ГОРОД». 12+
11.30 «КАРАМЕЛЬ». 16+
12.30, 18.30 «Советы Дня». 16+
13.00, 23.50 «НАЙТИ МУЖА ДАРЬЕ КЛИМОВОЙ». 12+
14.45 «Вместе с наукой». 12+
15.10 «Рассекреченная история». 12+
15.40 «Затерянные в Балтике». 12+
16.30 «ПИСЬМА НА СТЕКЛЕ». 12+
18.00 «Добрый вечер, Казань». 16+
18.50 «Короче говоря». 16+

«1 НЧЕ КАНАЛ»

5.00 «Доброе утро».
9.00, 12.00, 15.00, 18.00 Новости.
9.20 «АнтиФейк». 16+
10.00 «Жить здорово!» 16+
10.50, 12.15, 17.00, 18.30 Информационный канал. 16+
15.15 «Давай поженимся!» 16+
16.05 «Мужское/Женское». 16+
19.55 «Куклы наследника Тутти». 16+
21.00 «Время».
22.00 «УГРЮМ-РЕКА». 16+
23.00 «Большая игра». 16+

«РОССИЯ»

5.00, 9.30 «Утро России».
9.00, 14.30, 21.05 Вести. Местное время.
9.55 «О самом главном». 12+
11.00, 14.00, 16.00, 20.00 Вести.
11.30, 17.30 «60 минут». 12+
14.55 «Наши». 12+
16.30 «Малахов». 16+
21.20 «СПАССКАЯ. НОВЫЕ СЕРИИ». 16+
23.25 «Вечер с Владимиром Соловьёвым». 12+

«КУЛЬТУРА»

6.30, 7.00, 7.30, 10.00, 12.30, 17.00, 19.30 Новости культуры.
6.35 «Пешком...»
7.05 Легенды мирового кино.
7.35, 15.15 «Альгамбра: крепость Андалусии».
8.25 «Жизнь и судьба».
8.45 «КАВКАЗСКИЙ ПЛЕННИК».
10.15 «Наблюдатель».
11.15 «Евгений Светланов. Непарадный портрет».
12.10 Цвет времени. Караваджо.
12.45 Новости. Подробно. Кино.
13.00 Искусственный отбор.
13.45, 22.15 «ЖИЗНЬ ВЕРДИ».
15.10, 23.40 «Три минуты тишины».
16.05 «Человек на все времена. Михаил Швыдкой».
17.15 «Библейский сюжет».
17.45 95 лет со дня рождения Евгения Светланова. Авторский концерт Евгения Светланова.
19.00 «Почерк эпохи». «Пётр Ершов. Подлинная рукопись».
19.45 Главная роль.
20.05 «Правила жизни».
20.30 «Спокойной ночи, малыши!»
20.50 Больше, чем любовь. Евгений и Нина Светлановы.
21.35 Власть факта. «Неудобное соседство»: Мексика и США».
23.45 «Рассекреченная история».

«НТВ»

4.45 «УЛИЦЫ РАЗБИТЫХ ФОНАРЕЙ». 16+
6.30 «Утро. Самое лучшее». 16+
8.00, 10.00, 13.00, 16.00, 19.00, 23.35 «Сегодня».
8.25, 10.35 «ПЁС». 16+
13.25 «Чрезвычайное происшествие».
14.00 «Место встречи».
16.50 «За гранью». 16+
17.55 «ДНК». 16+
20.00 «ЗАПОВЕДНЫЙ СПЕЦНАЗ». 16+
22.10, 0.00 «ПЕРВЫЙ ОТДЕЛ». 16+

Пәнҗешәмбе

7 сентябрь

«ТАТАРСТАН - ЯҢА ГАСЫР»

5.35 «Оныта алмыйм...» 12+
5.50, 7.00, 18.30, 20.30 Татарстан хәбәрләре. 16+
6.00, 7.10 «Манзара». 16+
8.00, 14.30, 19.30, 21.30 Новости Татарстана. 16+
8.10 «Здравствуйте!» 16+
9.00, 16.30 «ҖЫЛЫ ЭЗЛИ ҖАННАР». 16+
10.00, 0.00 «ТАНКИ ГРЯЗИ НЕ БОЯТСЯ». 12+
11.00 «Каравай». 6+
11.30, 16.00 «Татарлар». 12+
12.00 «Сөй гомерне!» Телевизион спектакль. 16+
13.00 «Кәмит Җәвит». 16+
14.00 «Туган авылым». 12+
14.15 «Классный час». 16+
14.45 «Музыкаль мәйдан». 16+
15.15 «Шома бас» һәм «Алты хәреф».
17.30 «Точка опоры». 16+
19.00 «Таяну ноктасы». 16+
20.00 «Вызов 112». 16+
21.00 «Погружение на 100». 12+
21.10 «Ватандашлар». 16+
22.00 Открытие XIX Казанского международного фестиваля мусульманского кино. 12+

ТНВ-ПЛАНЕТА

5.10 «Әй, язмыш, язмыш...» 16+
6.00, 13.05 «Манзара». 16+
8.00 «Үткәннәр сагындыра». 12+
8.40 «Кәмит Җәвит». 16+
9.40 «Гаилә учагы». 16+
10.40 «Туган авылым». 12+
11.00, 15.00, 18.00, 21.00, 0.00 «Яңалыклар». 16+
11.30, 17.30, 19.35, 0.40 «Татарлар». 12+
12.05, 20.00 «Әниемнең җылы кочагы». 16+
15.30 «Әдәби хәзинә». 6+
16.00 «Шаян ТВ» тәкъдим итә. 6+
16.30 «Таяну ноктасы». 16+
17.00 «Музыкаль мәйдан». 16+
18.20 «Кунак БИТ Шоу». 16+
19.15 «Тибрәнә җыр дулкыннары». 12+
21.25 XIX Казан халыкара мөселман киносы фестиваленең ачылу тантанасы. 12+

«ЭФИР»

5.00, 7.45 «Новое утро». 16+
7.00, 19.00, 22.00 «Город». 16+
8.30, 23.00 «СВИДЕТЕЛИ». 16+
9.25, 11.25, 12.55, 21.55 «Казанская Афиша». 16+
9.30, 20.00 «ГОРОД». 12+
11.30 «КАРАМЕЛЬ». 16+
12.30, 18.30 «Подружки». 16+
13.00, 23.50 «НАЙТИ МУЖА ДАРЬЕ КЛИМОВОЙ». 12+
14.45 «Вместе с наукой». 12+
15.10 «Рассекреченная история». 12+
15.40 «В мае 45-го. Освобождение Праги». 12+
16.30 «ПИСЬМА НА СТЕКЛЕ». 12+
18.00 «Добрый вечер, Казань». 16+
18.50 «Короче говоря». 16+

«1 НЧЕ КАНАЛ»

5.00 «Доброе утро».
9.00, 12.00, 15.00, 18.00 Новости.
9.20 «АнтиФейк». 16+
10.00 «Жить здорово!» 16+
10.50, 12.15, 17.00, 18.30 Информационный канал. 16+
15.15 «Давай поженимся!» 16+
16.05 «Мужское/Женское». 16+
19.55 «Куклы наследника Тутти». 16+
21.00 «Время».

22.00 «УГРЮМ-РЕКА». 16+
23.00 «Большая игра». 16+

«РОССИЯ»

5.00, 9.30 «Утро России».
9.00, 14.30, 21.05 Вести. Местное время.
9.55 «О самом главном». 12+
11.00, 14.00, 16.00, 20.00 Вести.
11.30, 17.30 «60 минут». 12+
14.55 «Наши». 12+
16.30 «Малахов». 16+
21.20 «СПАССКАЯ. НОВЫЕ СЕРИИ». 16+
23.25 «Вечер с Владимиром Соловьёвым». 12+

«КУЛЬТУРА»

6.30, 7.00, 7.30, 10.00, 12.30, 17.00, 19.30 Новости культуры.
6.35 «Пешком...»
7.05 Легенды мирового кино.
7.35, 15.15 «Шартрский собор: история одного шедевра».
8.25 «Жизнь и судьба».
8.50 «ДВА ГУСАРА».
10.15 «Наблюдатель».
11.15 XX век. «Расул Гамзатов. Песни в Концертной студии «Останкино».
12.45 Новости. Подробно. Театр.
13.00 Абсолютный слух.
13.45, 22.15 «ЖИЗНЬ ВЕРДИ».
15.10 «Три минуты тишины».
16.15 Острова. Изабелла Юрьева.
17.15 Пряничный домик. «Гуслицкий стиль».
17.40 К 95-летию со дня рождения Евгения Светланова. Л. Бетховен. Симфония №5. Дирижёр Евгений Светланов.
18.20 «Дом полярников».
19.00 «Почерк эпохи». «Василий Меркурьев. Играя жил и жизнь играл!»
19.45 Главная роль.
20.05 «Правила жизни».
20.30 «Спокойной ночи, малыши!»
20.50 «Народный классик. Эдуард Асадов».
21.35 «Энигма. Игорь Головатенко».

«НТВ»

4.55 «УЛИЦЫ РАЗБИТЫХ ФОНАРЕЙ». 16+
6.30 «Утро. Самое лучшее». 16+
8.00, 10.00, 13.00, 16.00, 19.00, 23.35 «Сегодня».
8.25, 10.35 «ПЁС». 16+
13.25 «Чрезвычайное происшествие».
14.00 «Место встречи».
16.50 «За гранью». 16+
17.55 «ДНК». 16+
20.00 «ЗАПОВЕДНЫЙ СПЕЦНАЗ». 16+
22.10, 0.00 «ПЕРВЫЙ ОТДЕЛ». 16+

Җомга

8 сентябрь

«ТАТАРСТАН - ЯҢА ГАСЫР»

5.35 «Онытa алмыйм...» 12+
5.50, 7.00, 18.30 Татарстан хәбәрләре. 16+
6.00, 7.10 «Манзара». 16+
8.00, 14.30, 21.30 Новости Татарстана. 16+
8.10 «Здравствуйте!» 16+
9.00, 17.00 «ҖЫЛЫ ЭЗЛИ ҖАННАР». 16+
10.00 «Йөрәктән - йөрәккә». 16+
11.00 «Нәсыйхәт». 16+
11.30, 16.30 «Татарлар». 12+
12.00 «Ком сәгате». 16+
13.00 «Башваткыч». 12+
14.00 «Актуальный ислам». 16+
14.15 «Здоровая семья: мама, папа и я». 12+
14.45 «Музыкаль мәйдан». 16+
15.15 «Тизрәк! Алга! Җитезрәк!» һәм «Алты хәреф».
16.00 «Әдәби хәзинә». 16+
18.00 «Туган җир». 12+
19.00 Хоккей. «Ак Барс» - «Куньлун Ред Стар». 6+
22.00 «Вызов 112». 16+
22.10 «ГЕНЕРАЛ ДЕ ГОЛЛЬ». 16+

ТНВ-ПЛАНЕТА

5.10 «Әй, язмыш, язмыш...» 16+
6.00, 13.05 «Манзара». 16+
8.00 «Үткәннәр сагындыра». 12+
8.50, 18.20, 23.10 «Ком сәгате». 16+
9.50, 16.30, 0.15 «Нәсыйхәт». 16+
10.30 «Татар халык җырлары». 6+
11.00, 15.00, 21.00, 0.00 «Яңалыклар». 16+
11.30, 17.30, 19.35, 0.40 «Татарлар». 12+
12.05, 21.25 «Татар әдәбияты дәресләре». 6+
15.30 «Әдәби хәзинә». 6+
16.00 «Шаян ТВ» тәкъдим итә. 6+
17.00 «Музыкаль мәйдан». 16+
18.00 «Яңалыклар». 12+
19.15, 22.15 «Тибрәнә җыр дулкыннары». 12+
20.00 «Туган җир». 12+
20.30 «Таяну ноктасы». 16+

«ЭФИР»

5.00, 7.45 «Новое утро». 16+
7.00, 19.00, 22.00 «Город». 16+
8.30, 23.00 «СВИДЕТЕЛИ». 16+
9.25, 11.25, 21.55 «Казанская Афиша». 16+
9.30 «ГОРОД». 12+
11.30 «КАРАМЕЛЬ». 16+
12.30 «Обыкновенные рецепты здоровья». 16+
13.00 «УБИЙСТВО НА 100 МИЛЛИОНОВ». 12+
15.00 «Рассекреченная история». 12+
15.30 «Долгое эхо Вьетнамской войны». 16+
16.30 «ПИСЬМА НА СТЕКЛЕ». 12+
18.00 «Добрый вечер, Казань». 16+
18.20 «Fam TV». 16+
18.50 «Короче говоря». 16+
20.00 «ГУРЗУФ». 12+
23.50 «ПЛЮС ОДИН». 16+

«1 НЧЕ КАНАЛ»

5.00 «Доброе утро».
9.00, 12.00, 15.00, 18.00 Новости.
9.20 «АнтиФейк». 16+
10.00 «Жить здорово!» 16+
10.50, 12.15, 17.00 Информационный канал. 16+
15.15 «Давай поженимся!» 16+
16.05 «Мужское/Женское». 16+
18.40 «Человек и закон». 16+
19.45 «Поле чудес».
21.00 «Время».
21.45 «Голос. Уже не дети». 12+
23.30 К 50-летию Юрия Шатунова. «Шипы белых роз». 12+

«РОССИЯ»

5.00, 9.30 «Утро России».
9.00, 14.30, 21.15 Вести. Местное время.
9.55 «О самом главном». 12+
11.00, 14.00, 16.00, 20.00 Вести.
11.30, 17.30 «60 минут». 12+
14.55 «Судьба человека с Борисом Корчевниковым». 12+
16.30 «Прямой эфир». 16+
21.30 «Ну-ка, все вместе!» 12+

«КУЛЬТУРА»

6.30, 7.00, 7.30, 10.00, 12.30, 17.00, 19.30 Новости культуры.
6.35 «Пешком...»
7.05 Легенды мирового кино.
7.35 «Акрополь: секреты древней цитадели».
8.25 «Жизнь и судьба».
8.50 «ДВА ГУСАРА».
10.15 80 лет со дня освобождения Донбасса от немецко-фашистских захватчиков. «Чистая победа».
10.55 «Это было в Донбассе».
12.45, 22.05 День памяти жертв блокады. «Иван Зубков. Спаситель Ленинграда».
13.45 «ЖИЗНЬ ВЕРДИ».
15.40, 22.50 «Три минуты тишины».
15.50 «Одинцово. Васильевский замок».
16.15 «Энигма. Игорь Головатенко».
17.15 Письма из провинции.
17.45 «Шлягеры уходящего века». Государственный академический симфонический оркестр под управлением Евгения Светланова. Солисты Лариса Долина и Александр Градский.
18.40 «Атомный директор».
19.45 «Расул Гамзатов. Страна любви».
20.30 «РОДНЯ».
22.55 «2 Верник 2».
23.50 «ОТРЯД ТАГАНОК».

«НТВ»

4.45 «УЛИЦЫ РАЗБИТЫХ ФОНАРЕЙ». 16+
6.30 «Утро. Самое лучшее». 16+
8.00, 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 «Сегодня».
8.25, 10.35 «ПЁС». 16+
13.25 «Чрезвычайное происшествие».
14.00 «Место встречи».
16.50 «ДНК». 16+
17.55 «Жди меня». 12+
20.00 «ЗАПОВЕДНЫЙ СПЕЦНАЗ». 16+
22.10 «ПЕРВЫЙ ОТДЕЛ». 16+

Шимбә

9 сентябрь

«ТАТАРСТАН - ЯҢА ГАСЫР»

5.35 «Онытa алмыйм...» 12+
6.00 «Йөрәктән - йөрәккә». 16+
7.00 «Сиңа Миннән Сәлам». 16+
9.00 «Әй, язмыш, язмыш...» 16+
10.00 «Кайнар хит». 16+
11.00 «Туган авылым». 12+
11.20 «Өметеңне өзмә». Рифат Зарипов концерты. 16+
12.00 «Каравай». 6+
12.30 «Видеоспорт». 16+
13.00 «Канун. Парламент. Җәмгыять». 16+
13.30 «Гаилә учагы». 16+
14.00 «Марат Мухин хитлары». 16+
16.30 «Галиҗәнап шагыйрь». Илдар Юзеев. 16+
17.30 «Әдәби хәзинә». 6+
18.00 «Кәмит Җәвит». 16+
19.00 «Халкым минем...» 12+
19.30, 21.30 Новости в субботу. 16+
20.00 «Адымнар». 16+
20.30 «Җырлыйк әле!» 12+
22.00 «КунакБит-шоу». 16+
23.00 «СРЕДЬ БЕЛА ДНЯ». 16+

ТНВ-ПЛАНЕТА

5.10 «Әй, язмыш, язмыш...» 16+
6.00 «Йөрәктән-йөрәккә». Вера Минкина турында телечерк. 16+
7.00, 15.00 «Сиңа Миннән Сәлам». 16+
9.00 «Кунак БИТ Шоу». 16+
10.00 «Кайнар хит». 16+
11.00, 18.15 «Башваткыч». 12+
12.05, 19.05 «Җырлыйк әле!» 12+
13.00 «Туган авылым». 12+
13.20 «Кайда сез, яшьлек елларым». Зөһрә Шәрифуллина концерты. 16+
17.15 «Татар халык җырлары». 6+
17.45 «Халкым минем». 12+
20.00 «Адымнар». 16+
20.30 «Гомер чишмәм». Рәсим Низамов концерты. 16+
23.00 Спектакль «Әбиләргә ни җитми?» 16+

«ЭФИР»

5.00 «Вместе с наукой». 12+
5.30 «Предки наших предков». 12+
6.30 «Я тебя знаю». 12+
7.00 «Смешарики. Новые приключения».
7.30 «Фиксики».
8.00 «Круиз-контроль». 12+
8.30 «Первые в мире». 12+
8.45 «УГОЛОВНОЕ ДЕЛО». 12+
12.00, 20.00 «Fam TV». 16+
12.30, 20.30 «Обыкновенные рецепты здоровья». 16+
13.00 «КАВКАЗСКАЯ ПЛЕННИЦА». 12+
14.45 «Ночной дожор». 12+
15.45 «ГОСПОДА ПОЛИЦЕЙСКИЕ». 12+
19.00 «Город». 16+
21.00 «ВЕЛИКАЯ АФРОДИТА». 16+
22.30 «ТАНЦЫ НА ГРАНИ». 16+

«1 НЧЕ КАНАЛ»

6.00 «Доброе утро. Суббота».
9.45 «Слово пастыря».
10.00, 12.00, 18.00 Новости.
10.15 «Поехали!» 12+
11.05 «ПроУют».
12.15, 23.20 «Я ШАГАЮ ПО МОСКВЕ». 12+
13.45 «ЕЩЕ РАЗ ПРО ЛЮБОВЬ». 12+
15.35 «Татьяна Доронина. «Не люблю кино». 12+
16.30 «ТРИ ТОПОЛЯ НА ПЛЮЩИХЕ». 12+
18.20, 21.35 «Сегодня вечером». 16+
19.55 «Кто хочет стать миллионером?»
21.00 «Время».

«РОССИЯ»

5.00 «Утро России. Суббота».
8.00 Вести. Местное время.
8.20 Местное время. Суббота.
8.35 «По секрету всему свету».
9.00 «Формула еды». 12+
9.25 «Пятеро на одного».
10.10 «Сто к одному».
11.00, 14.00, 17.00, 20.00 Вести.
11.50 «В кругу друзей».
12.55 «Доктор Мясников».. 12+
14.50 «Юморина». 16+
17.50 «Привет, Андрей!». 12+
21.00 «КОМИТЕТ СПАСЕНИЯ». 12+

«КУЛЬТУРА»

6.30 «Библейский сюжет».
7.05 «Кто ж такие птички».
7.25 «РОДНЯ».
9.00 «Первые в мире».
9.15 «Мы - грамотеи!»
10.00, 19.30 Новости культуры.
10.15 «ЗЕЛЕНЫЙ ОГОНЕК».
11.30 Земля людей. «Балкарцы. Дети гор».
12.00 Черные дыры. Белые пятна.
12.40 «Атомный директор. Лев Рябев».
13.30 «Лазурная обитель».
14.15, 22.00 «Три минуты тишины».
14.20 «Рассказы из русской истории». Владимир Мединский.
16.05 Большие и маленькие.
18.10 «ДЕТИ ДОН КИХОТА».
19.45 «КИНО история контрразведки».
20.25 «СОТРУДНИК ЧК».
22.05 «Мир, который построил Пьер Карден».
23.00 Клуб «Шаболовка, 37». Ильгиз Шайхразиев и группа Yummy Music Band.

«НТВ»

4.55 «УЛИЦЫ РАЗБИТЫХ ФОНАРЕЙ». 16+
7.25 «Смотр».
8.00, 10.00, 16.00 «Сегодня».
8.20 «Поедем, поедим!» 16+
9.20 «Едим дома».
10.20 «Главная дорога». 16+
11.00 «Живая еда». 12+
12.00 «Квартирный вопрос».
13.15 «НашПотребНадзор». 16+
14.20 «Игры разумов».
15.00 «Своя игра».
16.20 «ЧП. Расследование». 16+
17.00 «Следствие вели...» 16+
19.00 «Центральное телевидение».
20.20 «Ты не поверишь!» 16+
21.25 «Секрет на миллион». 16+
23.30 «Международная пилорама». 18+

Якшәмбе

10 сентябрь

«ТАТАРСТАН - ЯҢА ГАСЫР»

5.35 «Онытa алмыйм...» 12+
6.00 «Пар алма». Илназ Баһ һәм Гүзәл Идрисова концерты. 16+
8.00, 13.00 «Адымнар». 16+
8.30 Мультфильмы.
8.45 «Әти һәм мин».
9.15 «Тамчы- шоу».
9.45 «Яшьләр тукталышы».
10.15 «Ачыктан ачык». 16+
11.00 «Туган авылым». 12+
11.20 «Очрашулар эзләп». Габделфәт Сафин концерты. 16+
12.00 «Каравай». 6+
12.30 «Закон. Парламент. Общество». 16+
13.30 «Погружение на 100». 12+
13.40 «Музыкаль мәйдан». 16+
14.00 «Наша Республика - наше дело». 16+
15.00 «Әниемнең җылы кочагы». 16+
16.00 «Ком сәгате». 16+
17.00 «Видеоспорт». 16+
17.30 «Соотечественники». 16+
18.00 «Башваткыч». 12+
19.00, 22.00 «Семь дней». 16+
20.00 «Заман көзгесе». 6+
20.30 «Болгар радиосы» концерты. 16+
21.00 «Әй, язмыш, язмыш...» 16+
23.00 «ТЕРРИТОРИЯ». 16+

ТНВ-ПЛАНЕТА

5.05, 12.35 «Халкым минем». 12+
5.30 «Нәсыйхәт». 16+
6.00 «Заман көзгесе». 6+
6.30 «Канун. Парламент. Җәмгыять».
7.00 «Адымнар». 16+
7.30 «Җырларымда мин бәхетле». Фердинанд Фәтхинең иҗат кичәсе. 16+
9.00 «Йөрәктән-йөрәккә». Ринат Закиров турында телечерк. 16+
10.00 «Әдәби хәзинә». 6+
10.30 «Калеб». 6+
11.10 «Тамчы-шоу». 6+
11.40 «Бергәләп өйрәник». 6+
12.05, 0.40 «Яшьләр тукталышы». 6+
13.00 «Туган авылым». 12+
13.20 «Гаилә учагы». 16+
13.50 «Ике аккош». 16+
14.20 «ЯЛГЫЗ ТӘКӘРЛЕК». 16+
16.20, 21.00 «Әниемнең җылы кочагы». 16+
17.15 «Әй, язмыш, язмыш...» 16+
18.10 «Кәмит Җәвит». 16+
19.05, 23.50 «Ком сәгате». 16+
20.00 «Семь дней». 16+
21.50 Концерт «Эльмир Низамов һәм дуслар». 16+

«ЭФИР»

5.00 «Вместе с наукой». 12+
5.30 «Предки наших предков». 12+
6.30 «Я тебя знаю». 12+
7.00 «Смешарики. Новые приключения».
7.30 «Фиксики».
8.00 «Круиз-контроль». 12+
8.30 «Первые в мире». 12+
8.45 «ГОСПОДА ПОЛИЦЕЙСКИЕ». 12+
12.00, 20.00 «Fam TV». 16+
12.30, 20.30 «Обыкновенные рецепты здоровья». 16+
13.00 «ВЛЮБИТЬ И ОБЕЗВРЕДИТЬ». 12+
14.45 «Блин.Ком. Некоторые любят погорячее». 16+
15.45 «УГОЛОВНОЕ ДЕЛО». 12+
19.00 «Город». 16+
21.00 «ВСЕ ГОВОРЯТ, ЧТО Я ЛЮБЛЮ». 16+
22.40 «УБИЙСТВО НА 100 МИЛЛИОНОВ». 12+

«1 НЧЕ КАНАЛ»

6.00, 10.00, 12.00, 18.00 Новости.
6.10 Подкаст.лаб «Не лыком шиты». 16+
6.55 «Играй, гармонь любимая!» 12+
7.40 «Часовой». 12+
8.10 «Здоровье». 16+
9.20 «Мечталлион». 12+
9.40 «Непутевые заметки». 12+
10.15 «Жизнь своих». 12+
11.10 «Повара на колесах». 12+
12.15 «Видели видео?»
13.50 К юбилею Игоря Костолевского. «Пленительное счастье». 12+
14.50 «ЗВЕЗДА ПЛЕНИТЕЛЬНОГО СЧАСТЬЯ». 12+
18.50 «Михаил Задорнов. Пророчества». 16+
19.50 «Мужская работа». 16+
21.00 «Время».
22.35 «НЕБЕСНАЯ КОМАНДА». 12+

«РОССИЯ»

6.15 «ГОСТЬЯ ИЗ ПРОШЛОГО». 12+
8.00 Местное время. Воскресенье.
8.35 «Когда все дома с Тимуром Кизяковым».
9.25 «Утренняя почта с Николаем Басковым».
10.10 «Сто к одному».
11.00, 17.00 Вести.
12.00 «Большие перемены».
13.05 «СРОК ДАВНОСТИ». 12+
17.50 «Песни от всей души». 12+
20.00 Вести недели.
22.00 Москва. Кремль. Путин.
22.40 «Воскресный вечер с Владимиром Соловьёвым». 12+

«КУЛЬТУРА»

6.30 Мультфильмы.
7.20 «СОТРУДНИК ЧК».
9.00 «КИНО история контрразведки».
9.40 Диалоги о животных. Государственный зоологический парк Удмуртии.
10.25 «БОЛЬШАЯ ЖИЗНЬ».
12.00 Неизвестные маршруты России.
12.40 Невский ковчег. Теория невозможного. Дарья Богарнэ.
13.10 Фестиваль Союзного государства «Творчество юных». Гала-концерт.
14.10 «Элементы».
14.40 «Игра в бисер» «Поэзия Расула Гамзатова».
15.20 «ГОРЯНКА».
16.25, 23.00 «Три минуты тишины».
16.30 «Картина мира с Михаилом Ковальчуком».
17.10 «Пешком...»
17.40 «Театр на линии фронта. «Донбасс Опера».
18.35 «Романтика романса».
19.30, 19.45 Новости культуры.
20.25 «ВЕЧНЫЙ МУЖ».
23.05 «Ночь джаза».

«НТВ»

4.55 «УЛИЦЫ РАЗБИТЫХ ФОНАРЕЙ». 16+
6.30 «Центральное телевидение». 16+
8.00, 10.00, 16.00 «Сегодня».
8.20 «У нас выигрывают!» 12+
10.20 «Первая передача». 16+
11.00 «Чудо техники». 12+
11.55 «Дачный ответ».
13.00 «НашПотребНадзор». 16+
14.05 «Однажды...» 16+
15.00 «Своя игра».
16.20 «Человек в праве с Андреем Куницыным». 16+
17.00 «Следствие вели...» 16+
18.00 «Новые русские сенсации». 16+
19.00 Итоги недели.
20.20 «Ты супер! Суперсезон». 6+
23.00 «Звезды сошлись». 16+

«Күрше – дошман» фәлсәфәсе

Нурихан ФӘТТАХ

Шумер телендә КУР сүзенең чит ил дигән мәгънәсе бар. «Шумер космологиясе күзлегеннән караганда, КУР җир кабыгы белән иң әүвәлге океан арасындагы бушлыкны аңлата. «Мәетләрнең күләгәләре шунда төшерелә», – дип яза Крамер. Димәк, КУР тәмуг ролен үтәгән һәм, чыннан да, Крамер Шумер телендәге КУРны грекларның Аидлары, борынгы еврейләрнең Шеоллары белән бер мәгънәдә итеп карый.

М.Зәкиев татарча КҮРШЕ (сосед) сүзен шушы башка ил, чит ил, тәмуг мәгънәсендәге шумерча КУРдан чыгара. Татарча КҮРШЕ сүзе буенча фикер йөрткәндә, шумер телендәге КУРның дөрес әйтелеше КҮР булган булырга тиеш. КҮРШЕ сүзен КҮР-ШЕ, ягъни КҮР улы дип аңлыйбыз. КҮРнең татар телендә ГҮР варианты да мәгълүм. ГҮР татарча кабер (могила) дигәнгә туры килә. ГҮР шулай ук «тегә дөнья» дигәнне дә белдерә ала. Үлгән кеше турында гадәттә ГҮР иясе булды, диләр. Димәк, КҮРШЕ ул иң әүвәлге мәгънәсе буенча, үлеләр, мәетләр дөньясы вәкилен, җир асты патшалыгы кешеләрен, икенче төрле итеп әйткәндә, дошманнарны һәм үтерүчене белдерә булып чыга.

Күршеләрне дошман, сихерче, үтерүче дип уйлау, күршеләрдән курку күп халыкларга хас. Австралиядә бер кабилә кешеләре икенче кабилә кешеләрен кунакка чакырса, чакырылган кешеләрне үз җирләренең туктау урынында көтеп, каршылап торалар. Кабилә җирләренә кунаклар янып торган агач кабыгы йә булмаса яндырылган таяк тотып керергә тиеш. Моның белән алар һаваны арыклый булып исәпләнә.

Дравид кабиләләреннән тода һәм бадага кешеләре курумба кешеләреннән бик курка. Алар культурасыз курумбаларны яратмый һәм шул ук вакытта курумбалар кешеләрне, хайваннарны, мал-мөлкәтне сихер белән юк итүдә бик оста дип уйлый… Непалдагы тхаруларны күршеләре «куркыныч кешеләр» дип исәпли, чөнки алар фикеренчә, тхарулар нindидер махсус сихер көченә ия… Малайа кешеләре җакуннарны яратмый, аларны хайваннан бераз гына өстен торган тупас, кыргый кабилә дип исәпли. Шул ук вакытта алар җакуннардан бик нык курка. Малайа кешеләренә җакуннар сихердә, күрәзәдә һәм һәртөрле тылсым эшләрендә көчле булган гайре табигый җан ияләре булып тоела… Яңа Гвинеяның көнбатыш өлешендә яшәүче асмат кабиләсе кешеләре элек чит җир кешеләрен, сөңгеләр һәм ук-җәя белән янап, сугышчан авазлар белән кычкырып һәм һавага ак балчык ыргытып каршылый торган булган.

Чит халыкларны дошман дип белү, алардан курку төрки халыкларда да була. VI гасырда Византия императоры Юстин II иченең илчеләре Алтай төрекләренең патшалары урнашкан җиргә килгәч, илчеләр алып килгән товарларны камнар төтен белән арыклый. Шул ук вакытта читтән ияреп килгән явыз рухларны куалау өчен чаң сугалар, барабан кагалар. Илчеләрнең үзләрен ике ут арасыннан чыгаралар.

Болгарның төньяк күршеләре булган йура халкы турында гарәп-фарсы чыганакларында: «Алар кыргый халык. Башкаларның үзләренә явызлык эшләвеннән куркып, алар беркем белән аралашмый», – кебегрәк сүзләр бар. Вису һәм Йура кешеләре җәй көне үзләре белән суык алып килә, шуның аркасында сулар суына, ашлык үсми, дип исәпләгән Болгар кешеләре. Шуңа күрә Вису һәм Йура кешеләренә җәй көне Болгар җиренә аяк басу тыелган.

Ибн Хаукәл Болгарларның күршеләре булган эрзәләр турында: «Эрзәгә кадәр беркем бармый, чөнки андагы кешеләр очраган барлык чит ил кешеләрен үтерә», – ди.

«Күрше-дошман» фәлсәфәсе бер-берсенә күрше булган ыру-кабиләләрнең үзара туктаусыз сугышып, дошманлашып торуында аеруча нык чагыла. Дөньяда сугышлар күп һәм төрле булган. Элеккерәк заманнарда сугышлар азрак кешеләр арасында һәм таррак, кечерәк территорияләрдә булса, соңгы заманнарда катлауланa, төрләнә барган. Без барыннан да элек иң примитив җәмгыятьләрдәге ыру-кабиләләр арасындагы сугышларны күз алдында тотабыз. Үзәк Һиндстанның вак кабиләләре турында: «Арий булмаган кабиләләр, арийлар белән даими рәвештә дошманлашып тору өстенә, үзара да гел көрәш алып барган. Мунда, сантал, асур, кола, агария, ораон, гонда, савар һәм башка кабиләләрнең легендаларында аларның сугышулары хакында сөйли торган фактлар табарга була», – дип яза А.Н.Седловская.

Күрше ыру-кабиләләр арасында сугыш башланып китсен өчен кайчагында бернинди җитди сәбәп булмаска мөмкин. Мондый сугыш вакытында җир алу, байлык арттыру, талау яисә әсирләр кулга төшерү бөтенләй күздә тотылмый. Сугышучы яклар гадәттә бер-берсен үтерә, бер-берсенең торагын, корылмаларын җимерә. Бер як җиңә, икенче як җиңелә. Еш кына сугыш шуның белән тәмамланырга да мөмкин.

Бернинди максатсыз тоелган мондый сугышларны «йола сугышлары» дип атарга булыр иде. Чыннан да, кайбер ыру-кабиләләрдә, максатлы зур сугышлар белән бергә, йола сугышлары да кулланыла. Австралиядә, Квисленд штатының көньяк-көнчыгыш төбәкләрендә ике арадагы бәхәсле нәрсәләрне хәл итү өчен йола сугышлары оештырыла. Полинезия утрауларында үзара сугышларда бары күсәк кенә кулланыла. Бу исә андагы сугышлар иң элек йола сугышлары рәвешендә булгандыр, дигән нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә. Көньяк Американың яноама кабиләләре арасында, башка төрле сугышлар белән бергә, йола сугышлары да кулланыла. Каршы яклар, үзара күсәкләр белән сугышып туктагач, бер якның башлыгы икенче якныкыларга: «Без сезне бик каты тукмадык, сез дә безне тукмадыгыз. Ике яктан да кан коелды. Безнең ачу басылды, хәзер без яңадан дуслар» – ди.

Яңа Гвинеядагы гахуку кабиләсе кешеләре карашынча, башка кабиләләр белән сугышу үзеңнең көчеңне һәм сугышчанлыгыңны күрсәтү өчен кирәк.

Каршылык күрсәтү йоласы

Биологик яктан шимпанзе кешегә бик якын тора. Иректә яши торган кыргый шимпанзе – чиктән тыш куркак хайван. Шул ук вакытта ул тыныч холыклы һәм кешегә тиз күнегә ала.

Танзаниядә, Таньганика күленең көнчыгыш ягында табигый шартларда шимпанзеләр тормышын өйрәнгән Джейн ван Лавин-Гудолл әйткәнчә, шимпанзелар беркайчан да бер-берсен үтергәнче сугышмый. Алар, төркемгә берләшеп, башка шимпанзеларга каршы сугыш та ачмый.

Әгәр кеше үткән бик озак тарихка борылып карасак, без монда шактый ук гаҗәеп нәрсәләр белән очрашачакбыз. Беренчедән, кешенең тарих юлы үзара сугыш юлы белән, бер-берсен үтерү белән тулы. Икенчедән, кеше кешене ашый яисә ашаган. Мәсәлән, Яңа Гвинеядәге кайбер кабиләләрдә каннибализм бүгенге көнгә кадәр сакланган. Геродот заманында Европада, Кара диңгез буе скифларыннан төньяктарак, нindидер кеше ашаучы кабилә булган. Страбон Иерна (хәзерге Ирландия) утравы кабиләләре турында: «Алар британнарга караганда да кыргыйрак, чөнки алар кеше ашаучы», – дип яза. Аның әйтүенә караганда, кеше ашау – скиф йоласы; камалышта калгач, мәҗбүрият аркасында, кельтлар, иберлар һ.б. күп халыклар шундый эш белән шөгыльләнгән.

Кеше ашау, дөресрәге, картларны үтереп, корбан итү һәм ашау гадәте Һиндстанда массагетларда булган. Фиджи, Яңа Зеландия, Пасха һәм Маркиз утрауларында кабиләләрнең үзара сугышканнан соң әсир төшкән сугышчыларны ашаган. Австралиядә, Квисленд штатының көньяк-көнчыгыш өлешендә бер-берсенә ачуы, үпкәсе булган ике кеше сугышкач, шуларның берәрсе үтерелсә, аны ашый торган булганнар. Сугышта кулга төшкән дошманны ашау йоласы артта калган кабиләләрдә генә түгел, хәтта алдынгы, культуралы исәпләнелгән халыкларда да очрый. Мәсәлән, мондый гадәт XI гасыр гарәпләрендә дә була.

Хәзер болай фикер йөртик: кеше шимпанзедән барлыкка килгән. Шимпанзеләр бер-берен үтерми, бер-берсен ашамый, бер-берсенә каршы яу чапмый. Кеше бер-берсен үтерә, бер-берсен ашый һәм бер-берсенә каршы яу чаба. Бу ерткычлык һәм вәхшилек һөнәре аңа кыргый маймылдан бирелмәгән, каян, ничек барлыкка килгән?

Яшәү өчен көрәш барышында кеше үзенең күпсанлы дошманнарына каршылык күрсәтергә өйрәнгән. Шул ук вакытта ул үз дошманнарының – ерткыч хайваннарның кайбер гадәтләрен, кыланышларын да үзләштергән. Барыннан да бигрәк ул аларның аучылык гадәтләренә өйрәнгән. Бу хәл анда аң һәм уйлану сәләте тугач барлыкка килгәндер, дип әйтергә була.

Шулай итеп, каршылык күрсәтү нигезендә кыргый кешедә дошман һәм дошман булмаган башка хайваннарны аулау, үтерү һәм аларны ашау гадәте барлыкка килгән. Кешенең бик борынгы бабасы үсемлек азыклары, вак бөҗәкләр белән генә түгел, бәлки ит белән дә туклана башлаган, аның организмында яшәү өчен әһәмиятле үзгәрешләр барлыкка килгән.

Кайчан булган бу хәл? Моннан ике-өч миллион еллар элек кеше примитив кораллар ясый башлаган һәм ваграк хайваннарны аулаган. Ләкин кешенең бик борынгы ата-бабасы моннан 12 миллион еллар элек үк инде ит азыклары белән туклана башлаган дигән карашлар да бар. Мәсәлән, Луис Лики шундый фикер әйтә. «Бу «миллион елларның» кайсы төгәлрәктер – без берни әйтә алмыйбыз», – ди ул.

Кыргый табигатьтә бер атадан, берничә анадан, картлардан, балалардан торган маймул көтүенең үзенеке дип исәпләнелгән яшәү, туену җире була. Кешегә әйләнә барган яисә кешегә әйләнгән маймыл-кеше төркемен (гаиләсен) дә без менә шул рәвештә аерымланып һәм бербөтен булып яши торган коллектив итеп күз алдына китерәбез. Бер көтү (гаилә) эчендәге маймыллар яисә маймыл-кешеләр бер-берсен яхшы белә. Алар юлбашчыга – атага буйсына, тапкан азыкларын бүлешеп ашый һәм алар арасында иерархия тәртибе саклана. Мондый көтү (гаилә) эчендә, әйтелгәнчә, бер-берсен үтерү, бер-берсен ашау мөмкин түгел.

Ләкин кайдадыр якында гына шундый ук икенче көтү (гаилә) яши, икенчесе артында – өченчесе яши. Бер тирәдә туенучы маймыллар яисә маймыл-кешеләр башка көтүнекеләр белән сирәк аралаша яисә бөтенләй аралашмый. Ике юлбашчы булган ике көтү (гаилә) беркайчан бергә кушылып, бер көтү (гаилә) була алмый. Шул ук вакытта маймыл яки маймыл-кеше көтүләре (гаиләләре) яшәгән якын җирләрдә һәр төрле дошман ерткыч хайваннар булуын да истән чыгармаска кирәк.

Шундый шартларда мең һәм миллион еллар дәвамында кеше аңында «күрше – дошман» дигән караш барлыкка килә. Вакыт узу белән, кешенең аңы, карашлары да үскән, киңәйгән. Ул дөньяның төзелеше, үлү, туу турында һәм гомумән серле нәрсәләр турында уйлана башлаган. Ләкин дөньяның төзелешен дә, үлемне һәм тууны да ул үзенчә, үз фәлсәфәсе нигезендә аңлаган. Монда «күрше – дошман» дигән караш шактый зур роль уйнаган. Кешенең кыргыйлык чорында ук канына сеңеп калган һәм балаларның караңгыдан куркуы сыман «генетик» мираска әйләнгән бу караш, бу фәлсәфә бүгенге көндә дә үз көчендә кала.

Осталар шәһәре Кобачы

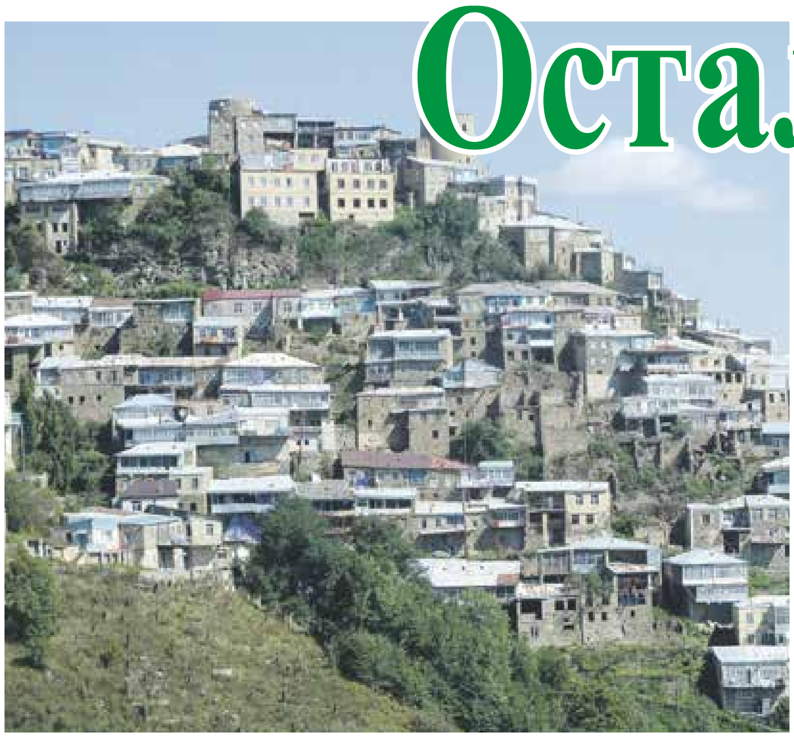

Дагыстанның атаклы Кобачы авылы Казанга үзе килде – «Казан Кремле»нең туп мәйданы музенда Кобачы осталарының кул эшләреннән күргәзмә оештырылган.

XVI гасырга кадәр авыл тарихта Зирехгеран исеме белән теркәлгән. Зирехгеран фарсы теленнән «көбә ясаучылар» дип тәрҗемә ителә. XVI йөздән башлап исә ул башкаласының исеме белән Кобачы дип атала. Фарсы сүзен төркинеке алмаштырса да, мәгънәсе шул ук кала.

Кобачы элек-электән тимерне сәнгатьчә эшкәртү, ташны чукып, агачны уеп ясалган сәнгать әйберләре белән дан тота. Зур булмаган бу авылның кул эшләре Дагыстанда гына түгел, бөтен дөньяда зур бәяләнә. 1920 еллар башында биредә осталар артеле оештыралар. Озак та үтмичә, Кобачы осталарының иҗат әсәрләре Париждагы күргәзмәдә гран-при алгач, артельне производство остаханәләре һәм соңрак комбинатка әйләндерәләр. Комбинат эшләгән егерме ел эчендә Кобачының алтын-көмеш әйберләре Бельгия, Канада, Япония, Югославия, Дания, Германиядә алтын медальләргә ия була. Кызганычка күрә, 1990 еллар башында комбинат ябыла. Әмма осталар эштән туктамый.

Борынгы һөнәрләр бүген анда да онытылган булыр иде, бәлки. Кобачының таулар арасында урнашып, халкының аерымланып яшәве нәтиҗәсендә, осталар ата-бабаларының эшен дәвам итә. Авылның тышкы кыяфәте кызык. Таулар киңәергә ирек бирмәгәч, авыл һаман югарыга аша барган, таштан катлы-катлы йортлар калыккан. Шулай итеп, бүген ул Махачкаладан 170 чакрым көньяктарак, диңгездән 1600-1800 метр югарылыкта урнашкан. Кобачының 3 мең халкы бар дип исәпләнә. Барысы да - йә кул осталары, йә сәүдәгәрләр. Иртәдән кичкә кадәр баш күтәрмичә эшлиләр.

Элек корал ясасалар, бүген зәркән әйберләре җитештерәләр. Балаларны кул эшенә башта өйләрендә, аннары мәктәптә хезмәт дәресләрендә өйрәтәләр икән. Тимер чукый белмәгән кеше бу дөньяда яши алмаячак, дип саныйлар. Осталыкларын буыннан-буынга, түкми-чәчми тапшырып килә кобачылар. Аларның бизәк төрләре китапларда да теркәлмәгән, сәнгать акдемияләре, махсус мәктәпләрдә укымаса да, Кобачыда яшәгән һәр кеше милли бизәкләрен, композиция төзү ысулларын болай да белә, чөнки ул каннарына сеңгән.

Кобачыда тагын бер истәлекле ядкәр исән – халык теленә Икенче Александр Македонский һәм Шәрык Наполеоны дип кергән данлыклы яубашы Надир Шаһның кылычы. Аны XVIII гасырда бу җирләргә яу белән килгәч алып калалар. Кылыч элеккеге комбинатта, шунда җитештерелгән сәнгать әсәрләре музеенда саклана. Аны инде өч мәртәбә урларга маташканнар. 1990 еллар башында бер гарәп шәехе Надир Шаһ кылычы өчен бер миллион доллар вәгъдә иткәч, угрылар аны чәлдереп баемакчы булган. Әмма таулар арасындагы тар юллардан зур тизлек белән җилдертеп качканда машиналары, мәтәлеп төшеп, чәлпәрәмә килгән. Аннары 2000 елда боевиклар музей директорының бертуган абыйсын әсирлеккә алып, аның гомерен саклап калу өчен кылычны таләп иткән, директор исә кыйммәтле экспонатны бирергә риза булмаган, абыйсы ике ел гомерен тоткынлыкта үткәргән, имеш. 2017 елда угрылар кабат кылычны чәлдереп качкан. Әмма аларны Мәскәүдә Надир Шаһ коралын сатарга маташканда тоткарлаганнар. Шулай итеп, кылыч әлегә Кобачыда кала бирә...

Миләүшә ГАЛИУЛЛИНА.

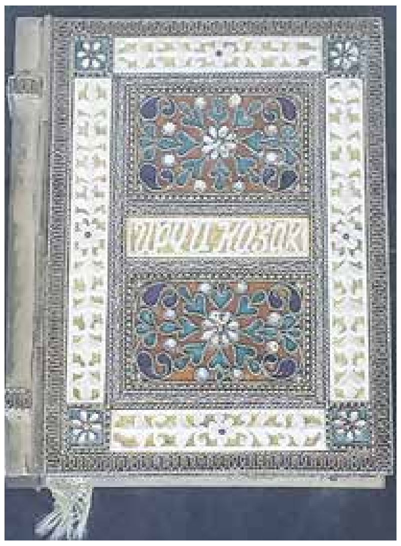

Мәдәни җомга

ГАМӘЛГӘ КУЮЧЫ – «ТАТМЕДИА» АКЦИОНЕРЛЫК ҖӘМГЫЯТЕ

«ТАТМЕДИА» АҖ филиалы директоры – баш мөхәррир

Вахит Шәих улы ИМАМОВ

Җаваплы сәркатип өчен
В. ИМАМОВ

Шылтыратыгыз:

222-09-83 (1562) – кабул итү бүлмәсе;
222-05-47 (1560) – җаваплы сәркатип, компьютер үзәге;
222-05-47 (1561) – иҗтимагый-сәяси тормыш, мәгариф һәм фән, сәнгать бүлекләре; хатлар һәм социаль көнкүреш, тәрҗемә бүлекләре;
222-09-84 (1266) – бухгалтерия.

Реклама хезмәте телефоны: (843)222-05-47 (1560)

Газета Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм гаммәви коммуникацияләр өлкәсенә күзәтчелек итү федераль хезмәтендә (Роскомнадзор) 2019 елның 9 октябрендә ПИ №ФС 77–76961 нче санлы теркәү таныклыгы алды

Индекс П2355

Авторлар фикере редакция фикере белән аваздаш булмаска да мөмкин

Редакциянең рәсми оешмаларда юллаучы булып йөрү мөмкинлеге юк

Хатлар, кулъязмалар, фотографияләр, рәсемнәргә бәяләмә бирелми һәм алар кире кайтарылмый

© Газетада чыккан материалларны күчереп бастырганда редакциядән язмача рөхсәт алу мәҗбүри

Реклама һәм белдерүләрнең төгәллеге өчен реклама бирүчеләр үзләре җаваплы

Безгә иганәлек ярдәме күрсәтергә теләүчеләр өчен редакциянең исәп-хисап счеты:

ИНН 1655144950 КПП 165802012
ПАО «АК БАРС» банк,
г. Казань
р/с 40702810600020010312
к/с 30101810000000000805
БИК 049205805 ОГРН 1021600000124

НӘШЕР ИТҮЧЕ – «ТАТМЕДИА» АҖ

420097, Казан, Академия урамы, 2

Редакция, гамәлгә куючы һәм басмаханәнең адресы:

420066, Казан,
Декабристлар урамы, 2

E-mail: m-jomga@mail.ru

«Мәдәни җомга» газетасы Интернетта:
www.madanizhomga.ru

Басмаханә гаебе белән җибәрелгән сыйфат җитешсезлекләре хакында 562-10-61 номерлы телефон буенча шылтыратырга

Газета һәр атнаның җомга көнендә чыга.
Бу санның
чыгу көне 01.09.2023

График буенча бу санга 15 сәгатьтә кул куелырга тиеш.
Кул куелды – 14 сәгать 30 минутта.

«Татмедиа» АҖ филиалы – «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды

Газетаның сатудагы бәясе ирекле

Тираж – 2550 данә

Заказ 2633

16+